

İtaat Kavramının Gerekçeleri Açısından Kur'an'ın Eleştirel Düşünceye Bakışı

The Approach of the Qur'an to the Critical Thinking from Point of Reasons of Obedience Concept

Osman EYÜPOĞLU^a, Niyazi USTA^b

^a Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı

e-Posta: osman.evupoglu@manas.edu.kg, <http://orcid.org/0000-0001-6912-4739>

^b Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

e-Posta: niyazi.usta@omu.edu.tr, <http://orcid.org/0000-0002-3712-3990>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi:	15.10.2019
Kabul Tarihi:	09.12.2019
Yayın Tarihi:	27.12.2019

Özet

Sağlıklı ve huzurlu toplumsal yapıların oluşması en temelde insanların samimi ortak davranışlarda bulunmasına bağlıdır. Sosyal psikolojik açıdan en kıymetli ortak davranış biçimi körü körüne taklit değil; benimseyerek uyma davranışdır. Bir davranışın doğruluğuna içten inanarak onu icra eden kişi, toplumsal kontrol mekanizmalarının olmadığı yerlerde de bu davranışı icra etmeye devam eder. Meşhur Cibril hadisine göre de Allah'a onu görüyormuşçasına inanmak gerekir. Hadisteki bu husus, benimseyerek yani bizzat doğruluğunu bilerek inanmayı ve ona göre amel etmeyi ifade eder. Dolayısıyla bu çalışmamızda, Kur'an'da geçen toplam 208 "itaat" ve "tabi olma" ayetinin bağlamlarından hareketle önce gerekçeleri ele alınmıştır. Sonra da bu gerekçelerin sosyal psikolojik açıdan hangi uyma davranışını (körü körüne itaati mi, özdeşleşmeyi mi, benimsemeyi mi?) esas aldığı üzerinde durulmuştur. Kur'an'ın, benimseme düzeyinde bir tutum değişimi için muhataplarını rasyonel, ahlaki, hukuki-siyasi, psikolojik ve sosyolojik açıdan tatmin edici gerekçelerle itaat veya ittibaya çağırdığı görülmektedir. Bu nedenle Kur'an'ın, doğru ve haklı olanın tespitini yapma amacı taşıyan tüm eleştirel düşüncelere açık/uygun olduğu ve hatta bu türden eleştirel düşünceyi metot edindiği için onu dolaylı olarak da emrettiği anlaşılmaktadır. Zira eleştirel düşünce, rasyonel ve bilimsel açıdan yapılması gerekenlere tabi olmayı öngörmektedir. Bu nedendir ki Kur'an sosyo-kültürel koşullarla birebir uyumlu bir tutum sergileyerek, yeri geldiğinde itikada dair taleplerine ve yeri geldiğinde de amele dair taleplerine ağırlık vermektedir. Örneğin, Kur'an doğru ve meşru olana inanıp tabi olmaya %72,7 oranında önem verirken bu tabi olmanın nesnel sonuçlarına ise %27,3 oranında değinmektedir. Bu durum için özünün öncelikle samimi bir iman olduğuna işaret etmektedir. Olumsuz itaat-ittibaya ilişkin ayetlerde ise oranlar tersine dönmektedir. Bunun da anlamı inanmayanların samimiyetsizlik, cahillik, yalancılık, şımarıklık, iftiracılık gibi ahlak ve merhamet dışı yanlış tutum ve davranışlarının daha çok eleştirilmesidir. Bu durumda Kur'an, olumsuz itaat-ittibaya dair taleplerin gerekçelerinde inananların samimi inançlarına %26,6 oranında yer verip vurgu yaparken, inanmayanların ise işaret edilen yanlış davranışlarına (amellerine) ise %73,4 oranında değinip onları eleştirmektedir. Bu oranlar bize Kur'an'ın ihtiyacın önemine binaen hitaba en uygun şekil ve yön verdiğini göstermektedir. Bu şekil ve yön vermede doğruyu ve haklıyı tespit amacı taşıyan eleştirel düşünceye de uygun bir yol izlediğini görmekteyiz. Zira Kur'an'ın itaat veya tabi olmaya ilişkin taleplerinde, mevcut sosyo-kültürel ortamın ahlaki, rasyonel ve nesnel gerekçelerini dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Kısaca rasyonel ve nesnel gerekçelere uygun taleplerde bulunmak, eleştirel düşüncenin azami derecede dikkate alınması anlamına gelmektedir.

Anahtar Kavramlar: İtaat, Eleştirel Düşünce, Kur'an, Din Sosyolojisi.

1. Giriş: Konu, Amaç, Önem ve Yöntem

Şüphesiz her beşeri eylemin yönelik olduğu bireysel yararları yanında toplumsal faydaları da söz konusudur. İnsanın eylemi dışındaki tüm tabii olgularda iradi bir niyet müşahede edemesek de onları da bir sebebe bağlamamız mümkündür. Örneğin rüzgâr yaprak sebebiyle uça bile burada beşeri bir iradeye benzer bir niyet söz konusu değildir; yani yaprağın uçma ve rüzgârın da uçurma gibi bir niyeti yoktur. Bu nedenle bunlara iyi-kötü nitelmesi yükleyememekteyiz. Ancak insanın her eylemi iradi bir sebebe bağlıdır ve bu nedenle insanın eylemleri iyi ya da kötü olarak nitelendirilebilmektedir.

İnsanın eylemlerini daima bireysel ve toplumsal yarar yönünde icra edebilmesi için kullandığımız mekanizmalardan en önemlisi din ve eğitimidir. Din ve eğitim kurumlarının ortak denebilecek bir noktada birleşerek bireyi, kendisi ve çevresi lehine faydalı davranışlarda bulunma yönünde değiştirmek istediği söylenebilir.

Bireyin din ve toplum lehine istenilen davranışları sergilemesi durumunda o toplumun arzu edilen düzeyde gelişeceği düşünülmektedir. Bunun için de en temel meselenin, bireyin aklını dini, insani ve milli değerlere uygun ve etkili/işlek bir biçimde kullanabilmesi olduğu ifade edilir. Bu temel mesele de tutarlı yani özü-sözü bir, imanı-ameli bir, kısaca inancı-eylemi bir olan bireylerin varlığına ve çokluğuna bağlıdır.

Tutarlı bir zihniyete sahip bireyler doğru olana 'o doğru olduğu' için tabi olacaktır. Tutarlı bireyler haklı eleştirel katkılara kıymet verir ve gereğini yerine getirmeye gayret ederler. Tersinden bir örnekle az daha açacak olursak, tutarlı bir birey olmadığımızda, başkasını suçlayıcı veya sebebi dışarıda arayıcı tutumları daha çok sergilemeye başlarız. Örneğin bir yanlış yaptığımızda özür dileyip telafisi yoluna gideceğimize yani sorunu ve çözümünü içeride (iç dünyamızda) arayacağımıza, '*Şeytan beni kandırdı, amirin emrine uydum, emir kuluyum, babam-hocam dedi ben de yaptım*' şeklinde bahanelerle sorumluluğu başkasına yükleyip dışarıda (dış dünyamızda) aramaya başlarız. İşte bu da her beşeri sorunun temelindeki en köklü zihniyet hastalığı olmaktadır.

Olaylara karşı içten/samimi bir tavır alış olarak da ifade edilen zihniyetin (Ülgener, 1983: 19) sağlamlığı, adı üstünde zihindeki niyet/düşünce ile o düşünceye ait eylemin buluşabilmesidir. Bu da her şeyden önce bir şeye tabi olma yani bir eylemde bulunmadan önce onu eleştirel düşünceye tabi tutabilme yeteneğimize bağlıdır.

Bir şeyi mesela bizden istenen bir uyma (örneğin kırmızı ışıktaki durma) talebini eleştirel düşünce tabi tutmak demek, ona hangi gerekçelerle uyacağımızı zihnimizde bir sorguya tabi tutmak demektir. Bu uyma talebini yerine getirdiğimizde, a) aklımız tatmin olacaksa (rasyonellik); b) ahlaki bir eylemde bulunmuş olacaksak (ahlakilik); c) nesnelliğin gereklerini yerine getirmiş olacaksak (bilimsellik); d) meşruluğu sağlamış olacaksak (hukukilik-yasallık); e) iç huzuru yaşayacak olsak (psikolojik-ruhsal tatmin) ve nihayet f) içtimai huzuru sağlamış olacaksak (toplumsal tatmin), o zaman en üst/nitelikli seviyede bir davranış icra etmiş oluruz.

Bu durumda da en ideal tutum değişimi sağlanmış olacaktır. Beşeri sorunlarımız böyle nitelikli bireylerin yeterince olduğu bir dünyada elbette asgariye inebilir.¹

Bu mütevazı çalışmada konu, Kur'an'ın istediği uyma davranışının (itaatin-ittibanın) gerekçelerini yukarıda saydığımız altı eleştirel düşünce kriteri açısından ele alınarak işlenmeye çalışılacaktır. Bu amaçla Kur'an'da geçen 208 adet itaat ve ittiba ayetine dair kısa istatistiksel bilgilerden yararlanılmıştır (bu bilgiler Eyüpoğlu, 2016'dan özetlenerek alınmıştır). Söz konusu eleştirel kriterler içinde en önemlisi akli işlek/rasyonel kullanımı olduğu için öncelikle yaratılışın da özünde yer alan rasyonellikten kısaca söz etmek faydalı olacaktır.

2. Yaratılışa Dair Rasyonellik

Sağlıklı ve huzurlu toplumsal yapıların oluşması en temelde insanların samimi ortak davranışlarda bulunmasına bağlıdır. Samimi ortak davranışta bulunmamızı sağlayan amiller olarak başta inanç olmak üzere, aile terbiyesi, kaliteli bir örgün eğitim, yeterli bir gelir seviyesi ve uygun sosyal çevre gibi faktörler sayılabilir.

Doğuştan günahkâr olarak dünyaya gelmeyi akıl ve İslam kabul etmemektedir. İslam, kişinin yaratılışının temiz olduğunu fakat ailesinin yani kısaca sosyal çevresinin yetersizlikleri yüzünden kötülüğe meyledebildiğini ifade etmektedir.

“(Rasûlüm!) Sen yüzünü hanif olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler” (Rum, 30/30).

“Kişi İslam fitratı üzere doğar ama ebeveyni onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecusi olarak yetiştirir” (*Buhari*, “Tefsir (Rum)”, 2; *Müslim*, “Kader”, 22).

Hıristiyanlık bilindiği üzere Hz. Âdem ve Havva'nın yasak meyveden yemeleri sebebiyle irsi açıdan tüm insanların bu suça bağlı olarak günahkâr doğduklarını önemli bir inanç ilkesi edinmiştir. Bu inanca göre Hz. İsa'nın çarmıha gerilmekle insanlığın doğuştan gelen malum günahının bedelini ödediği ancak bundan yararlanabilmek için vaftiz olmak yani Hıristiyan inancına sahip olmak gerekmektedir.

Bu türden bir anlayış bile aslında dolaylı olarak, insanın doğuştan masum olarak dünyaya gelmesi gerektiği inancının daha rasyonel olduğunu ifade etmektedir (Tümer: 1991, 496).

İnsan yaratılışı gereği akıllı ve masum bir varlık olarak dünyaya gelmektedir. Bu nedenle insanın en önemli ilk iki vazifesi aklını ve doğuştan gelen masumiyetini yani günahsızlığını (ahlakiliğini) korumasıdır. Bunun için insanın bir şeyi yapmayı kabul ederken veya reddederken esas alacağı temel iki kriterden biri akllilik, diğeri de ahlakilik olmalıdır.

¹ Burada beşeri sorunlarımızın din ve dolayısıyla dini anlama ve yorumlama biçimlerimizden kaynaklanan bir boyutunun da olduğunu belirtmek gerekir. İslam tarihi boyunca din sorun çözücü olarak müracaat kaynağı olduğu gibi din anlayışındaki veya uygulamadaki farklılıklar bazen sorunun bizatihi kendisine de dönüşebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında itaat algımız din ve mezhep anlayışımıza kadar da geri götürülebilir. Bu konuda bir değerlendirme için Gökalp, 2012'ye bakılabilir.

3. Din-Akıl ve Din-Ahlak İlişkisi Arasındaki Tamamlamacı İlişki

Akıl ve din ile ahlak ve din arasındaki ilişkinin tamamlamacı (veya diyalojik) niteliğini görmek zor değildir.

“Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin” (Kalem, 68/4); “Rabbimiz Allah'tır deyip sonra da *dosdoğru yaşayanlara* korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir. Onlar cennet ehlidirler. Yapmakta olduklarına karşılık orada ebedî kalacaklardır”² şeklindeki ayetler ve “Ben ahlaki güzellikleri tamamlamak için gönderildim” (*el-Muvatta'*, “Husnü'l-Hulk”, 1) biçimindeki hadisler dinin de özünün ahlaktan ibaret olduğunu ifade etmektedir. Ahlakın da en temel ilkesi istikamet yani dürüstlük olmaktadır.

Her ne kadar modernizmin bir tesiri olarak aklın ön plana çıkarıldığı olumsuz bir gelişme olarak zaman zaman algılansa da, din-akıl ilişkisini fitri açıdan rasyonel olarak izah etmek de gayet kolaydır (din-modernlik etkileşimi bağlamında birkaç örnek olarak bak., Perşembe, 1991; 2002; 2003; 2005). Öncelikle dinin akıllılara indirildiğini belirtmek gerekmektedir. Akıllı olmayanların sorumluluğu da yoktur. Din, deveyi sağlam kazığa bağladıktan yani esbaba tevessülden (rasyonel ve bilimsel/nesnel tüm önlemleri aldıktan) sonra Allah'a tevekkül edebileceğimizi söylemektedir. Hz. Peygamber, devesini bağlamadan salıverip de tevekkül ettiğini söyleyen bir bedeviye "Deveni önce sağlam bağla sonra tevekkül et" buyurmuştur (*Tirmizî*, “Sıfatü'l-Kiyame”, 60). “Dünya ahiretin tarlasıdır” (el-Aclûnî: 1985, 495) hadisi de esbaba tevessül etmeyi yani beşeri (rasyonel-bilimsel) olarak yapılması gerekenleri her şeyi ifa ettikten sonra işleri Allah'a havale etmeyi emretmektedir.

Kur'an da aklın işlevsel kullanımına son derece önemli vurgu yapmaktadır. “Allah'ın izni olmadan hiç kimse inanamaz. O, akıllarını kullanmayanları murdar (inkârcı) kılar”. (Yûnus10/100). Elmalılı, (وَيَجْعَلُ الرَّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ) kısmında geçen “rics” (الرِّجْسُ) kavramını “pislik” olarak meallendirir. Bu durumda ayetin meali, “akıllarını güzelce (işlek, etkin) kullanmayanlar üzerine Allah pislik atar (onları pislik içinde bırakır)” şeklinde olmaktadır. Kısaca bir bütün olarak bu ayet, Kur'an'ın işlek akla son derece önem verdiğini göstermektedir.

Kur'an din olarak İslam'ı kabul etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de din kelimesi “*itaat, teslimiyet, ibadet, millet...*” gibi anlamlara geldiği gibi bunların dışında *ceza, mükafat, hesap, hüküm* anlamlarına da gelmektedir (bak., Özarlan, 2015: 13-14. Birkaç ayet örneği için bak., Kâfirûn, 109/1-6; Zümer, 39/11; Yunus, 10/104; Âl-i İmran, 3/19,73; Mâide, 5/3, Bakara, 2/112). “Allah katında din İslam'dır” (Âl-i İmrân(3)/19) ayetinin, dini İslam'la sınırladığı anlaşılmaktadır. Görüldüğü üzere din burada itaat ile özdeş anlamlara da gelmekte; bir bakıma din, itaat edilmeye layık bir hayat nizamı anlamında kullanılmaktadır.

Hiz. Peygamber (sav) “din nasihattir” dediğinde Sahabe de “kime Yâ Rasûlellah?” diye sordular. Efendimiz de, “Allah'a, Kitabına, Rasûlüne, Müslüman idarecilere ve tüm Müslümanlara” buyurdu (*Buhari*, “İman”, 42; *Müslim*, “İman”, 95; *Tirmizî*, “Birr”, 17).

² Ahkâf, 46/13-14. Diyanet Vakfı Mealinden. Ayet mealleri büyük oranda Diyanet Vakfı Mealinden alınmıştır. İstikamet/dürüstlük ifadesinin geçtiği diğer bazı ayetler için bak., Tevbe, 9/7; Yûnus, 10/89; Hûd, 11/112; Fussilet, 41/6,30; Şûrâ, 42/15; Cin, 72/16; Tekvîr, 81/28.

Bu hadisi, “Ey İnananlar! Samimi bir biçimde Allah’a tevbe edin/dönün” (Tahrîm, 66/8) ve “Şüphesiz, Rabbimiz Allah'tır deyip, sonra dosdoğru yolda yürüyenlerin üzerine melekler iner. Onlara: Korkmayın, üzülmeysin, size vâdolunan cennetle sevinin! derler” (Fussilet, 41/30; Ahkâf, 46/13) mealindeki ayetlerle düşündüğümüzde, dinin samimiyet yani dürüstlük anlamına geldiği; dolayısıyla en temel dini/ahlaki ilkenin dürüstlük/samimiyet olduğu rahatlıkla anlaşılacaktır.

Dürüstlük iddiası dinin ve dolayısıyla İslam'ın esası/özü olunca, bu evrensel ilke sayesinde kişinin aklı ve kalbî bir endişe yaşamadan inanabileceği ve bu tür bir imana sahip bireylerin de en kalıcı tutum değişimini yaşayacakları açık bir husus olmaktadır.

İslam, sözlükte *kurtuluşa ermek, teslim olmak, teslim etmek, barış yapmak* anlamlarına gelen ‘silm’ kökünden türemiştir. Kur’an’da se-le-me kökünden 140 kelime mevcuttur ama bunların bizzat “İslâm” şeklindeki türevi ise sekiz adettir:³

Tablo-1: İslâm Kelimesinin Kur’an’daki Kullanımları

Âl-i İmrân, 3/19	إِنَّ التَّيْنَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ Allah katında din İslam’dır. Konu: Allah’ın birliği.
Âl-i İmrân, 3/85	وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ Kim İslam’dan bir din ararsa artık o ondan asla kabul edilmeyecektir. Konu: Tüm Peygamberlere gönderilen dinin İslam olduğu.
Mâide, 5/3	فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِ ۗ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي ۗ وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا Artık onlardan korkmayın, benden korkun! Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam’ı (Allah’a teslim olmayı) seçtim. Konu: Helal-haramları da belirleyerek İslam’ın kemâle erdiği.
En’âm, 6/125	فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ Allah, iyiye ve güzele götürmek istediğinin göğsünü İslam’a açar. Konu: Dinde zorlama yoktur, iman/hidayet bir gönül işidir; dileyen inanır.
Tevbe, 9/74	وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ Yemin olsun ki, o küfür sözünü söylediler. İslam’a girmeleri ardından küfre saptılar. Konu: İslam’dan sonra nifaka dönenlerin cezalandırılacağı.
Zümer, 39/22	أَقْنَصْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ Allah’ın, göğsünü İslam’a açtığı kimse, Rabbinden bir ışık üzerinde olmaz mı? Konu: Samimi olarak inananları Allah’ın aydınlatıp huzura erdireceği.
Hucurât, 49/17	يَمُنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا ۗ قُلْ لَا تَمُنُوا عَلَيَّ إِسْلَامَكُمْ İslam’a girmelerini senin başına kakıyorlar. De ki: “İslam’ınızı benim başıma kakmayın!”. Konu: Samimi inananların bunu davranışlarıyla ispat edeceği; kararsız/kaçamak davranmayacağı.
Saff, 61/7	وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُوَ يُدْعَى إِلَى الْإِسْلَامِ ۗ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

³ <http://kuranharitasi.com/kokler.aspx?kok=slm>, 08.09.2019. Ayetlerin hızlı taranması amacıyla çoğu defa <http://www.kuranmeali.com> sitesi ile Kur’an Haritası adlı siteden (<http://kuranharitasi.com/kokler.aspx?kok=Abb>) yararlanılmıştır.

İslam'a teslim olmaya çağrılıp durduğu halde, yalanlar düzerek Allah'a iftira edenden daha zalim kim vardır? Konu: Allah'ın dinini/nurunu mutlaka koruyup kemale erdireceği.

İslam kavramı, Kur'an'da bizzat "İslâm" olarak geçtiği sekiz yerde, Allah'a yönelmek, inanmak, teslim olmak anlamlarına gelmektedir. İbn Kuteybe de "İslâm" kelimesini "boyun eğmek ve iradî olarak uymak suretiyle barış ortamına girmek" anlamında açıklamıştır (Sinanoğlu: 2001, 1-2). Tabloda verilen ayetlerde bizzat "İslâm" olarak yer alan bu kelime şu bağlamlarda kullanılmaktadır:

Söz konusu bağlamların *dördünde* Allah'ın birliği, İslam'ın başlangıcından itibaren insanlığın yegâne dini olduğu, İslam'ı Allah'ın mutlaka koruyup kemâle erdireceği gibi hususlardan söz edilmektedir. *Diğer dördünde* ise samimi imanın olmadığı yerde nifakın ve gelgitli kararsız davranışların yer alacağı; bu tür kişilerle Peygamberin mücadele etmesi gerektiği, Allah'ın da Peygamberine yardım edip münafıkları mutlaka cezalandıracağı üzerinde durulmaktadır.

a) Görüldüğü üzere bizzat "İslam" kelimesinin geçtiği sekiz ayetin dördü İslam'ın rasyonel olarak itikat edilebilir olgunluğundan söz etmekte; adeta bu ayetlerde samimi iman (Allah'a samimi teslimiyet/itaat) konusu işlenmektedir.

b) Diğer dördünde ise bu samimi imanın ispat alanı olarak dosdoğru davranışlar, istikametli bir yaşayış, münafıklığın, ikiyüzlülüğün kötülenmesi şeklinde dolaylı olarak ortaya konmaktadır. En kalıcı tutum değişimine dair aşağıdaki tablo,⁴ inanç-amel arasında tamamlamacı bir ilişki kurulabilmesinin sosyal psikolojik önemini anlatmaktadır:

Tablo-2: Tüm Bireysel Farklılıklarına Rağmen
İnsan Neden Ortak Davranışlarda Bulunabilmektedir?

<i>17 ve 18. Yüzyıl</i>	
Thomas Hobbes	Grup liderinin kuvvet ve egoizmi
Adam Smith	Gruptaki kişisel çıkar
Jeremy Bentham ve James Mill	Grup hayatında elde edilen haz ve zevk
<i>19. Yüzyıl</i>	
J. J. Rousseau	Grup hayatındaki sosyal kontrat
W. Wundt	Grubun ortak dili
Durkheim	Grubun ortak dini hayatı
G. H. Mead	Gruptaki sembolik etkileşim
F. Allport	Birey psikolojisi
<i>20. Yüzyıl (1920-1950 Arası)</i>	
Mc Dougall	İçgüdü
Ross	Taklit
Allport	Öğrenilmiş davranış

⁴ Tablo, Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, 7. Baskı, Evrim Yayınları, İstanbul, 1988, ss.11-22,68-71,125; Salih Güney, *Davranış Bilimleri*, 5. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, Ekim 2009, ss.63-64; Sibel A. Arkonaç, *Sosyal Psikoloji*, 2. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, ss.18-28; Alparslan Usal ve Zeynep Kuşluvan, *Davranış Bilimleri Sosyal Psikoloji*, 4. Baskı, Barış Yayınları, İzmir, 2002, s.11'deki bilgilerden yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır.

Kurt Lewin	Grubun itici dinamiği	
20. Yüzyıl (1950 Sonrası)		
Uyma davranışının şu üç biçiminden birine bağlı olarak:	•→Bilinçli uyma: •→Az bilinçli uyma: •→Çok az bilinçli uyma:	Benimseme Özdeşleşme İtaat

Samimi iman ile istikametli bir yaşayış, tutum değişiminin en kalıcısı olan *benimsemeye* işaret etmektedir. İman ile amelin bütünleşip kaynaştığı bir şahsiyet, örnek Mü'min olarak tecessüm edecektir. Bu durumda rahatlıkla söylenebilir ki, Kur'an'ın tüm amacı böyle bireylerin yetiştirilmesidir. Kur'an'ın amaçları ancak böyle bireylerin evrensel değerlere sahip çıkmasıyla gerçekleştirilebilir:

“Çünkü Rabbi ona: Müslüman ol, demiş, o da: Âlemlerin Rabbine *boyun eğdim*, demişti” (Bakara, 2/131). Kur'an'ın burada teslim olunmasını istediği şey Allah'ın dinidir. Allah'ın dini de Kur'an'ın ifadesiyle fitrata en uygun olan kurallar bütünüdür; yani Din-i Mübin-i İslam'dır: “(Rasûlüm!) Sen yüzünü *hanif* olarak dine, Allah insanları hangi *fitrat* üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler” (Rûm, 30/30).

Kısaca burada görmekteyiz ki İslam kavramı veya din olarak İslam:

- Rasyonel açıdan* iç tutarlılığı (akla yatkınlığı; doğruyu);
- Ahlaki açıdan* iyiyi;
- Bilimsel açıdan* tüm nesnel/müspet esbaba tevessülü;
- Hukuki-siyasi açıdan* meşruluğu (örfe uygunluğu);
- Psikolojik açıdan* ruhsal tatmini (ölümsüzlük arzusunu) ve
- Sosyolojik açıdan* da toplumsal huzuru/refahı sağlayıcı niteliklere sahip bir hayat nizamı olarak sunulmaktadır (Eyüpoğlu, 2016: 73-77,249-250).⁵

4. Aklilik ve Ahlakilik Arasındaki Diyalojik/Tamamlamacı İlişkiyi Sağlayan Eleştirel Düşünce

Yukarıda saydığımız altı maddede sayılan kriterlerin sağlanması eleştirel düşünce dediğimiz yeteneğe ve bu yeteneğin uygun ortam bulmasına bağlıdır. Eleştirel düşünce en basit ifadeyle aklın ve kalbin tatmin olmasını sağlayacak soruları sorabilmektir. Muhatabımız bize itiraz ederken aklımızı ikna etse de bu bilgiler içimize sinmeyebilir. Akıl ve kalbin tatmin olmada kesiştiği noktayı yakalamak gerekir. Bunun için eleştirel düşünmeyi bilmek hatta bu bir eğitim meselesi de olduğundan onu öğrenmek gerekmektedir (Şenşekerci & Bilgin, 2008: 15-43).

Eleştirel düşünce, öncelikle ve bir bakıma Hz. Peygamber'in, deveyi sağlam kazığa bağladıktan sonra tevekkülü tavsiye etmesinde (*Tirmizî*, “Sıfâtü'l-Kiyâme”, 60) görüldüğü üzere esbaba tevessülü yani rasyonel ve bilimsel tüm gerekleri bilmeyi ve uygulamayı

⁵ Makalede itaat kavramının Kur'an'daki kullanımına dair verilen istatistiksel bilgiler, Osman Eyüpoğlu, *Kur'an'da İtaat Kavramının Sosyal Psikolojik Tahlili*, Bişkek: İz Basma, 2016 adlı bu çalışmamızdan özetlenerek alınmıştır.

gerektirmektedir. Bir düşüncenin eleştirel düşünce olabilmesi için aşağıdaki soruları sorabilmeyi öğrenmemiz gerekmektedir (Şenşekerci & Bilgin, 2008: 17):

- a) Düşünme nedenim nedir?
- b) Hangi temel soruyu sormalıyım?
- c) Soruma yanıt almak için hangi bilgiye gereksinimim var?
- d) Soruda yer alan temel kavram nedir?
- e) Temel varsayımlarım nelerdir?
- f) Tartışma konusu hakkındaki temel görüşüm nedir?
- g) Temel bulgularım nelerdir?
- h) Düşünmemin sonuçları nelerdir?

Bu soruları kısaca; *ne nedir ve hangi nesnel-rasyonel gereççelerle öyledir?* Sorusuyla ifade etmek de mümkündür. Bunlara benzer başka soru kümeleri veya eleştirel düşünce kılavuzları da oluşturulabilir (örneğin bak., Paul, Richard & Elder, Linda, tarihsiz). Eleştirel düşünce kısaca sistematik düşünmek demektir. Sistematik düşünce bizi bilimsel düşünceye götürür. Bir şeyin bilimselliğini sağlamak işte bu tam da deveyi sağlam kazığa bağlamak demektir. Bu anlamda bilim, beş duyunun algı alanına giren; yani herkese açık (nesnel/objektif) ve gözlenebilir (deneysel/ampirik) bir varlığa sahip olan olay ve olgular arasındaki ilişkileri sistematik bir biçimde (gözlem, test, tümevarım, tümdengelim, doğrulama gibi yöntemlerle) ortaya koymaya denir. Sistematik demek, sistemli; kendine özgü/has belli bir düzeni olan anlamındadır. Sistematik nitelmesi de aşağıdaki sırayla üç aşamayı ifade etmektedir:

- a) Olay ve olgulara ilişkin tanımlamalar yapmak;
- b) Olay ve olgular arasında nedensel ilişkiler kurmak ve
- c) Olay ve olgular arasındaki ilişkilerden hareketle genellemelere ulaşmak.

Bu bilgileri tablo halinde ifade ettiğimizde eleştirel düşüncenin bize ne sağladığını daha somut olarak ortaya koymak mümkündür (Eyüpoğlu & Perşembe, 2019: 17-18).

Tablo-3: Eleştirel Düşünce ve Bilimsel Bilgi İlişkisi

Bilimsel Bilgi: Tabiat Bilimlerinden Örneklendirme:

Suyun Kaynaması: Nesnel/açık ve ampirik/deneysel bir varlığı vardır ve bu durum herkes tarafından gözlemlenebilir.

1-Tanımlama: $S_u = 2H + O = H_2O$ 'dur. I_{s1} = Genleşmedir.

2-Nedensellik Kurma: $H_2O + 100\text{ }^\circ\text{C}$ I_{s1} = Kaynamaya neden olur.

3-Genelleme/Kuramsallaştırma: Su deniz seviyesinde $100\text{ }^\circ\text{C}$ 'de kaynar.

(BİLİMSEL BİLGİ).

Sosyolojik Bilgi: Sosyal Bilimlerden Örneklendirme:

İntihar: Nesnel/açık ve ampirik/deneysel bir varlığı vardır ve bu nesnellik herkes tarafından gözlemlenebilir.

- 1- Tanımlama: İntihar, kişinin yok edemediği sorunlar karşısında ümidini tamamen yitirip tek kurtuluş yolu olarak kendini yok etmesine içtenlikle inanmasıdır.
- 2- Nedensellik Kurma: İntihar, tabii, ekonomik-siyasal, sosyal ve psikolojik etkenlerden/nedenlerden kaynaklanmaktadır.
- 3- Genelleme/Kuramsallaştırma: İçinde yaşadığı gruba sıkı bağlarla bağlı olan ve içe kapanık değil de dışa açık bir ruhsal yapıya sahip bireylerin intihar olasılıkları/ihtimalleri düşüktür.

(SOSYOLOJİK BİLGİ).

Eleştirel düşüncenin gelişmediği ortamlarda bilimsel bilgi üretilememekte ve bu da o ortamlarda gelişmenin yavaşlamasına neden olmaktadır. Bugün genellikle arz ettiği somut işlerlik nedeniyle, Batı Hıristiyan dünyasının gelişmişliği, Doğu İslam dünyasının ise geri kalmışlığı daha çok teknoloji ve ekonomi faktörüyle açıklanmaya çalışılsa da işin esası eleştirel düşünceye ve bunun davranışlara yansıtacak derecede içselleştirilmiş halini ifade eden zihniyet meselesine dayanmaktadır (Eyüpoğlu, 2004: 195–218). Bu anlamda zihniyeti Ülgener, “*İktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti!* Biri uyulması gereken normların ve hareket kurallarının toplam ifadesi! Öbürü *gerçek davranışında* kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamı! Gerçek davranışında sürdürdüğü diyoruz. Bununla anlatmak istediğimiz, söz konusu değer ve inançların içe dönük bir ideal ve özleyiş tablosunda kalmayıp belli bir yaşama ve davranış biçimine dönüşmüş halde fiili ve adeta elle tutulur bir gerçeklik kazanmış olmasıdır” şeklinde tarif eder (Ülgener, 1981: 21). Bu ifadeler, *benimsenmiş bir bakış açısının davranışlara yansımaları* biçiminde kısaltılabilir. Bu bağlamda Ülgener zihniyeti, “dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alış!” şeklinde de tanımlamaktadır (Ülgener, 1983: 19). Kısaca zihniyetin, bir tavır alışlar bileşkesi; insanın tüm ilişkilerinde izlediği gerçek tavır alış yani inandığı şeyi davranışına yansıtabilme iradesi olduğu anlaşılmaktadır (Ülgener, 1983: 23).

Kısaca kişi rasyonel, ahlaki, bilimsel (sistematik), hukuki-siyasi, psikolojik, sosyolojik açıdan yani çok yönlü düşünemediği ve çok yönlü düşünmeye müsait ortamı bulamadığı zaman en doğruyu yakalama şansı azalmaktadır:

a) *Rasyonellik* eleştiriyi gerektirmektedir. Çünkü bir fikri akli açıdan eleştiremezsek onun pozitif ve negatif yanlarını göremeyiz. Akllilik felsefe yapmayı gerektirir. Felsefe de bir şeyin iç tutarlılığını tartışır. Mantıklılık aynı zamanda dinde özü-sözü bir olmayı da gerektirmektedir.

b) *Ahlakilik* de benzer şekilde eleştirel düşüncüyü zorunlu kılmaktadır. Ahlak zaten esasta rasyonel bir kavramdır ve neyin ahlaki olduğunu toplumumuzda yaşayan kültür bize öğretse de onun meşruluğunu akıl ile kavrarız. Buradaki örfi ve akli bakımdan ikna olmak benimseme düzeyinde en kalıcı davranış sergileyebilmemizi kolaylaştırır.

c) *Bilimsellik* de eleştirel düşüncüyü gerektirmektedir. Eleştirel düşüncenin olmadığı ortamlarda bilim üretilmediğini anlamak çok kolaydır. Bilimsel etkinlikler, aklın özgür ve çevresel imkânların da müsait olduğu mekânlarda icra edilebilmektedir.

d) *Hukuki-siyasi açıdan meşruluk (örfe uygunluk)* da eleştirel düşünce sayesinde en yüksek oranda sağlanabilmektedir. Bir karar *kırk ölç bir biç* ilkesi düsturunca iyice eleştirilerek yasalaştırılmamışsa ona sadakat daima zayıf olabilir. Türkiye'yi laikleştiren 03 Mart 1924 tarihli üç kanunun Meclis müzakereleri esnasında Fıkıh Müderrisi ve Adliye Vekili İzmirli Seyyid Bey'in, Maturidi'ye yani Hanefi hukukçulara göre örfün "aklın ve bilginin uygun gördüğü şey" olduğunu, bunun kanun konulmasında esas olması ve Almanların son medeni kanunlarını ancak on beş yılda yapabilmeleri nedeniyle bu işin sadece aceleyle getirilmemesi gerektiğini vurgulaması bu bağlamda hatırlanmaya değer örneklerden biridir.⁶

e) *Psikolojik açıdan ruhsal tatmini (ölümsüzlük arzusunu) sağlamak* için de eleştirel düşünceye muhtacdır. İnsan sosyal bir ortamda doğduğu için önce onu kuşatan bir çevrenin önemi akla gelse de gerçekte insanın ruhsal ve sosyal çevresi arasında tamamlamacı bir ilişki vardır ve sosyolojizm veya psikolojizme kaymak, gözlemlenebilir açık nesnelige aykırı olacağı için bilimselliğe de uygun düşmeyecektir. Şerifler'in de işaret ettiği üzere, "psikolojik kavramların (bireyin deneyim ve davranışı ile ilgili olarak) birbirini tamamlayıcı doğası vurgulanmıştır" (Şerif, 1996: 33).

f) *Sosyolojik açıdan toplumsal huzuru/refahı sağlayıcı niteliklere sahip bir hayat nizamı oluşturmak* da yine eleştirel düşünceye bağlıdır. Bireylere sunulan sosyal normlar, onların akıllarına yatacak bir üslupla ifade edilemezse akli-içtimai tatmin sağlanamaz; kalplerine sinecek bir kalıpla takdim edilemezse bu sefer de ruhsal tatmin temin edilemez.

Kısaca, yukarıda izah ettiğimiz üzere İslam, sözlükte *barış yapmak, kurtuluşa ermek, teslim olmak, teslim etmek* kısaca teslimiyet anlamına gelse de bu teslimiyet talebinin içinde a) rasyonelliği; b) ahlakiliği; c) bilimselliği; d) hukuki-siyasi meşruluğu; e) ruhsal tatmini ve nihayet f) içtimai huzuru sağlayıcı gereksinimler de bazen açık bazen gizli bir biçimde vardır.

Sayılan bu gereksinimleri kısaca akli ve ahlaki gereksinimler veya akli ve dini gereksinimler olarak kısaca ikiye de indirgeyebiliriz. Başka bir ifadeyle Kur'an bizden bir şeye teslim olmayı veya bir şeye itaat etmeyi ya da etmemeyi talep ederken onun saydığımız altı türden gereksinimini ayetlerin bağlamlarında görmek mümkündür. Yani Kur'an bizden meşru taleplerde bulunmaktadır; körü körüne itaati talep etmemektedir. Genellikle Cibril Hadisi diye bilinen ama İhsan Hadisin diye de anılan meşhur rivayete göre Allah'a sanki onu görüyormuşçasına kulluk etmek talep edilmektedir (*Buhârî*, "İman", 37; *Müslim*, "İman", 1). Burada bir şeyi görüyormuşçasına ona kulluk etme talebi ile daha önce zikrettiğimiz üzere esbaba tevessül ettikten yani tüm nesnel gereksinimleri yerine getirdikten sonra Allah'a tevekkül talebi arasında

⁶ *Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar*, Hazırlayan ve Sadeleştiren: Reşat Genç, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, ss.159,161. Türkiye'nin laikleşmesinde 03 Mart 1924'ün özel bir öneminden söz edilir. "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 03 Mart 1924 tarihinde üç önemli önerge ele alınmış ve tartışılarak kanunlaştırılmıştır. Bunlar sırasıyla 429 sayılı Şer'iyye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Bakanlıklarının Kaldırılmasına Dair Kanun, 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat (Öğretimin Birleştirilmesi-Öğretim Birliği) Kanunu ve 431 sayılı Halifelik'in Kaldırılmasına ve Osmanlı Hanedanının Türkiye Cumhuriyeti Toprakları Dışına Çıkarılmasına Dair Kanundur". *Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar*, s.X.

çok yakın benzerlik vardır. Bu şekilde bir itaat talebinde yukarıda saydığımız altı gerekçeyi açıkça görmekteyiz. Bize bu denli açık gerekçelerle sunulan bir itaat talebine aklen ve gönülden uyararak onu tutum değişiminin en kalıcı seviyesi olan benimseme düzeyinde kabullenmiş oluruz.

Kur'an bizden bir şey talep ederken açık veya gizli olarak saydığımız altı türden gerekçeye dayanmaktadır. Sâd 38/29'da Kur'an, "(Rasûlüm!) Sana bu mübarek Kitab'ı, âyetlerini düşünsünler ve akli olanlar öğüt alsınlar diye indirdik" derken, İslam'ın tüm taleplerinin bazen dolaylı (biraz düşünerek) bazen de doğrudan anlaşılabilir rasyonel-ahlaki gerekçeler ihtiva ettiğini bize anlatmaktadır. Bu da bize din konusunda rasyonelliğe aykırı bir durumun asla Kur'an veya İslam'dan değil; onu yorumlayan bizlerin anlayış biçiminden kaynaklandığını ifade etmektedir. Geline bu nokta bize, Kur'an'ın ahlaki temelli olan talepleri ile akıl arasındaki veya kısaca ahlakilikle akllilik arasındaki tamamlamacı ilişkiyi sağlayan esas tutumun eleştirel düşünce olduğunu göstermektedir.

Eleştirelilik kısaca akli bir sorgulamadır. Talep edilen şeyin kısa vadede akli gerekçelerini veya uzun vadede hikmetlerini merak edip sorgulamaktır. Bu tutum talep edilen şeye karşı gelmek değil aksine rasyonel ve bilimsel ihtiyacı karşılama arzusunun ifadesidir. Hz. Musa'nın Allah'ı görmek istemesi hem akılla bir şeyi anlama ihtiyacımıza yani rasyonelliğe ve hem de göz ile görerek müşahede etme ihtiyacımıza yani bilimselliğe-nesnelliğe işaret etmektedir:

"Musa tayin ettiğimiz vakitte (Tür'a) gelip de Rabbi onunla konuşunca «Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim!» dedi. (Rabbi): «Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin!» buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti, Musa da baygın düştü. Ayılınca dedi ki: Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tevbe ettim. Ben inananların ilkiyim". A'râf 7/143.

Hz. İsa benzer bir talepte bulunarak hem aklının tatmin olmasını (rasyonellik ihtiyacının giderilmesini) ve hem de gözleriyle müşahede etmeyi (bilimsel-nesnel ihtiyacını gidermeyi) arzulamıştır:

"İbrahim Rabbine: Ey Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster, demişti. Rabbi ona: Yoksa inanmadın mı? dedi. İbrahim: Hayır! İnandım, fakat kalbimin mutmain olması için (görmek istedim), dedi. Bunun üzerine Allah: Öyleyse dört tane kuş yakala, onları yanına al, sonra (kesip parçala), her dağın başına onlardan bir parça koy. Sonra da onları kendine çağır; koşarak sana gelirler. Bil ki Allah azizdir, hakimdir, buyurdu". Bakara 2/260.

Az önce de ifade ettiğimiz üzere kısaca eleştirelilik sayesinde akli sorgulama yaparak rasyonellik ihtiyacımızı gideririz ve görme talebinde de bulunarak nesnellik-bilimsellik ihtiyacımızı temin ederiz. Bu iki ihtiyacımız karşılandığında akli ve kalbi açıdan talep edilen şeye bağlanırsınız ki bu da kalıcı tutum değişiminin en üst seviyesi olan benimsemedir. Benimseme düzeyinde bağlı olduğumuz şeylerde iman-amel dengesi en üst seviyede olur. Hz. Musa ve Hz. İbrahim hem akli ve hem de müşahede düzeyinde Allah'ı ve emirlerini benimseyerek tabi olmuşlardır. Bizim böyle müşahede imkânımız yoksa da onları örnek

alarak aynı yolu izleyebiliriz. Bugün dini meseleler hakkında Hz. Musa ve Hz. İbrahim gibi akli sorgulama yapabiliriz. Allah'ı müşahede noktasında onlar gibi mucizeye muhatap olamamışsak bile dolaylı yoldan yani bilimsel gelişmeler sayesinde Allah'ın yaratma sanatını daha iyi müşahede edebilmekteyiz.

Hz. Musa ve Hz. İsa gibi benimseme düzeyinde bir teslimiyete sahip olabilmek için yapmamız gereken ilk şey, Kur'an'ın taleplerindeki saydığımız altı gerekçeyi sorgulayıp ulaşabildiğimiz kadarını tespit edebilmektir. Sorgulama yeteneğimiz ve bilimsel kapasitemiz geliştikçe dini daha doğru anlama ve iman-amel dengesiyle benimseme düzeyinde yaşama imkânımız da artacaktır.

Dinin daha doğru anlaşılması ve insanların din ile kandırılmalarının veya dinsel istismarların önüne geçebilme noktasında da ilk yapmamız gereken şey yine Kur'an'ın taleplerindeki saydığımız altı gerekçeyi sorgulayıp ulaşabildiğimiz kadarını ortaya koyabilmektir. Bu noktada itaat-ittiba kavramlarının kök ve ıstılah anlamlarından sonra Kur'an'da itaat-ittiba edilmesi istenen hususların bağlamlarındaki gerekçeleri kısaca ortaya koymaya başlayabiliriz:

5. Kur'an'da İtaat-İttiba Kavramlarının Kök ve İstılah Anlamları

Kur'an'da ta-ve-a kökünden türeyen 10 değişik kavram ve bunlara ait 129 kullanım mevcuttur. Bunların 72/129'u yani %55,8'i itaat (أَطَاعَ) ile ilgilidir. 42/129'u yani %32,6'sı ise gücü yetmek anlamında is-te-tâ-a (أَسْتَطَاعَ) ile alakalıdır. Geri kalan 8 kavrama (تَوَاعَى; تَوَاعَى; تَوَاعَى; تَوَاعَى; تَوَاعَى; تَوَاعَى; تَوَاعَى; تَوَاعَى) ait 15/129'luk yani %11,6'lık bir kullanım söz konusudur (Eyüpoğlu, 2016: 161).

Kur'an'da itaat edilmesi gereken esas mutlak varlık Allah'tır. Allah'ın emirlerini yasaklarını insanlara izah eden aracı varlık ise peygamberler ve ulu'l-emr yani ümera ve ulemâ sınıfı başta olmak üzere Müslüman yöneticilerdir (Özarslan, 2018: 93-104). Buna bir de somut varlık olarak şirke çağırmadığı sürece (Lokman, 31/14,15; Tevbe, 9/24) anne babaya itaat (anlamında iyilik) eklenmektedir:

“Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Rasûl'e götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir” (Nisâ, 4/59).

“Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi, ana-babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti. Onlardan biri veya her ikisi senin yanında yaşlanırsa, kendilerine «of!» bile deme; onları azarlama; ikisine de güzel söz söyle. Onları esirgeyerek alçakgönüllülükle üzerlerine kanat ger ve: «Rabbim! Küçüklüğümde onlar beni nasıl yetiştirmişlerse, şimdi de sen onlara (öyle) rahmet et!» diyerek dua et” (İsrâ, 17/23,24).

İtaat sözlükte; “*kabul etmek, boyun eğmek, emre uyup muhalefet etmemek, muvafakat etmek, isteyerek yapmak, yapmaya çalışmak, alışmak*” anlamlarına gelmektedir. Arap dilinde meyvelerin ve otlanın olgunlaşması da itaat kelimesi ile ifade edilmektedir (و اطاع النبت و غيره: لم) و اطاع النبت و غيره: لم). Bu durumda itaat *yetişip olgunlaşıp teslim olmak* anlamına da gelmiş olmaktadır. Kötülöklere alışmış kimse için “*tav’u’l-mekârih*” (فلان طوع المكروه) uysal atlar için “*ferasun tav’u’l-inân*” (و فرس طوع العنان) denmesi, itaatin insanlar için ahlak, edep; hayvanlar için yumuşak huyluluk anlamına geldiğini göstermektedir. İtaat isteyerek veya istemeyerek bir işi yapmayı kabul etmek (و لتفعله طوعا او كرها) anlamına geldiği gibi, tersinden yani bir işi zorlanmadan gönül rızasıyla yapmak (جاء فلان طائعا غير مكره) anlamına da gelmektedir (İbn Manzûr, 1119: 4/2720).

Te-bi-‘a veya te-be-‘a kökünden gelen tabi olma veya ittiba kavramı da lügatte “peşinden gitti onu izledi, onlarla beraber yürüdü (إذا مشيت خلفهم أو مررو بك فمضيت معهم) , izinden gitti (وتبع) ” gibi anlamlara gelmektedir. İbn Manzûr’un kök anlam bağlamında aktardığı bir dua hadisinde (تابع بيننا و بينهم علي الخيرات، أي اجعلنا نتبعهم علي ما هم عليه) ittiba iyilerle bir ve beraber hareket etmek anlamında kullanılmıştır (İbn Manzûr, 1119: 1/416).

Zülkarneyn’in amacına ulaşmak için başvurduğu meşru yollar anlamında zikredilen “bir sebebe tabi oldu, sebebi; meşru yolu izledi (فَاتَّبَعَ سَبَبًا)” (Kehf, 18/85) ifadesine göre tabi olmak demek olumlu anlamda itaat ile aynı anlamı taşımak demektir (İbn Manzûr, 1119: 1/416). Fakat Tâ-Hâ(20)/78’de de belirtildiği üzere Firavun’un Hz. Musa ve kavmini kötülük amacıyla takip etmesi (فَاتَّبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ) ise ittiba kavramının olumsuz anlama da geldiğini göstermektedir (İbn Manzûr, 1119:1/416-417).

Gerek itaat ve gerekse tabi olma kavramı, muhataptan bir şey istemede diğer eş anlamlı kelimelere göre daha açık anlama sahiptirler. İtaat ile tabi olma eş anlamlı olsa da Mekkî-Medenî ve olumlu-olumsuz açıdan kullanımları arasında fark vardır. Mesela inananlara yönelik olumlu itaat talebi 26 adettir ve hepsi Medine dönemine aittir.

Başka bir açıdan baktığımızda, ileride tablo olarak da ifade edeceğimiz üzere, *itaate* ilişkin toplam 68 ayetin 41’i yani %60,3’ü *olumlu* (itaat ediniz/ederler), 27’si yani % 39,7’si de olumsuz (itaat etmeyiniz/etmezler) anlamda kullanılmıştır. *Tabi olmaya* ilişkin toplam 140 ayetin ise 81’i yani %57,9’u *olumsuz*, 59’u yani %42,1’i de olumlu anlamda kullanılmıştır.

Burada itaatin İslami toplum ve devlet yapısının teşekkülünden (Medine döneminden) sonra daha çok kullanılan bir kavram olması dikkat çekmektedir. Bunu istatistiksel bilgiler de doğrulamaktadır. Yine ileride tablo olarak da ifade edeceğimiz üzere, itaate ilişkin toplam 68 ayetin 45’i yani %66,2’si Medine, 23’ü yani %33,8’i de Mekke dönemine aittir. İttibada tersi

durum söz konusudur; yani tabi olmaya ilişkin toplam 140 ayetin 87'si yani %62,1'i Mekke, 53'ü yani %37,9'u da Medine dönemine aittir.

Bu sade istatistiksel bilgilerin anlamı, inananlardan Mekke döneminde daha çok tabi olmaları, Medine döneminde daha çok itaat etmeleri istenmektedir. İnanmayanların ise Mekke döneminde daha çok tabi olmamaları kınanmaktadır.

Yani bu kısa istatistiksel bilgiler bize tabi olmanın daha çok Mekke dönemine, itaatın ise daha çok Medine dönemine ait bir kavram olduğunu ifade etmektedir. “Bedeviler ‘âmennâ; inandık’ dediler. De ki: Siz iman etmediniz, ama ‘eslemnâ; İslâm olduk’ (‘boyun eğdik’) deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi” (Hucurât, 49/14) ayetini, itaatın daha çok Müslümanlara, tabi olmanın da inananlara özgü bir kullanım olduğu bağlamında değerlendirmek mümkündür.

Kur'an'da itaat veya tabi olmaya ilişkin ayetlere genel olarak baktığımızda; mesela Kâbil-Hâbil kıssasını incelediğimizde, Allah'a isyanı içeren tüm körü körüne itaat/uyma davranışlarının, ya dış zorlama/telkin neticesinde ya da kişinin çıkarını/hevâsını esas alması sonucu oluştuğunu görmekteyiz. Hz. Âdem'in oğlu Kâbil'in kardeşi Hâbil'i öldürmesi kıssası, ilk kan olması hasebiyle evrensel bir simge anlamı taşımaktadır. Bu kıssayı esas aldığımızda tüm kavgaların sosyal psikolojik tahlilinin, çıkarını rab edinen kesimlerin bu uğurda başka bireyleri maşa olarak kullanmasına dayandığı görülmektedir. Bu örnek bugün büyük çıkar gruplarının terör örgütleri üretip onları amaçlarına ulaşmada birer araç olarak kullanması meselesini de izah etmektedir. Bu türden bir itaat körü körüne bir itaattir ve nefsi emmârenin (kötülükleri emreden nefsin; ihtiras duygusunun) harekete geçirilmesi neticesinde oluşur (ilgili ayetler için bak., Mâide, 5/25-35).

Gerek Kâbil-Hâbil kıssasında (Mâide, 5/25-35) ve gerekse Musa-Hızır kıssasında (Kehf, 18/65-82) itaat ve tabi olma kavramlarının:

- a) Hem açık veya gizli bir hikmet/gereğçe taşıdığı;
- b) Hem kök anlamıyla ıstılah anlamının kesiştiği;
- c) Hem de zıddıyla kâim bir üslup (“her şey zıddıyla kâimdir” üslubu) içerisinde takdim edildiği görülmektedir.

Kur'an'da ıstılahi anlamda istenen itaat veya tabi olmanın (ittibanın) *samimi yani benimseme düzeyinde bir itaat/ittiba* olduğu açık bir husustur. Benimseme düzeyi, tüm nesnel (rasyonel, ahlaki, bilimsel, hukuki-siyasi, psikolojik ve sosyal) gereğçeleri dikkate alarak artık şeksiz şüphesiz bir inancı; adeta gözle görüp, akılla anlayıp, kalple tasdik etme derecesinde bir uymayı ifade eder. Bunun aksi bir uyma noksandır ve zaten akliliğin ve nesnelliğin birleşmediği itaat, gönülden (benimseme seviyesinde) bir itaat olamaz. Gönülsüz (benimseme seviyesinde olmayan) bir itaatın ya imanın kökleşmemesine işaret ettiği ya da münafıklığın alameti olduğu anlaşılmaktadır. Şu ayet bu durumu izah etmektedir: “Bedeviler «İnandık» (أَمَّنَّا) dediler. De ki: Siz iman etmediniz, ama «Boyun eğdik» (أَسْلَمْنَا) deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi (وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ). Eğer Allah'a ve elçisine (gönülden) itaat ederseniz,

Allah işlerinizden hiçbir şeyi eksiltmez. Çünkü Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir” (Hucurât, 49/14).

Kur'an'da bir örnek olarak itaat kavramının sözlük ve ıstılah anlamında nasıl kullanıldığına dair şöyle bir tablo oluşturmak mümkündür (tablo, Sugü, 2007: 28-42; Turan, 2006: 6-12 ve Baylav, 2004: 1-8'den yararlanılarak tarafımızdan hazırlanmıştır):

Tablo-4: İtaat Kavramının Sözlük ve İstılah Anlamları	
Sözlük Anlamı	İstılah Anlamı
İsteyerek yapmak (الطوع): و جاء فلان طاءعا غير مكره isteyerek geldi.	İsteyerek yapmak (الطوع): 41/11: Duman halindeki gökler isteyerek (طَائِعِينَ) geldik dediler.
Boyun eğmek (إطاع-إقناد): أطاع النمر و الشجرة elverişli hale geldi. فرس طوع العنان Yumuşak huylu at.	Boyun eğmek (إطاع-إقناد): 96/19: O zorbaya boyun eğme (لَا تُطَعُهُ) 33/48: Kâfir ve münafıklara boyun eğme (وَالْمُنَافِقِينَ الْكَافِرِينَ) (وَلَا تُطَعُ). “Boyun eğme” (لَا تُطَعُ): 18/28, 25/52, 29/8, 31/15, 33/1, 33/48, 68/8, 68/10, 36/24, 96/19.
Görüşünü kabul etmek (وافق-طاوع): وافقت المرأة زوجها طواعية katıldı. فإذا وافقه فقد طواعه olur.	İşitip itaat etmek (سمع و أطاع): 64/16: Gücünüz yettiğince Allah'a isyandan kaçınmın, dinleyin, itaat edin (وَأَطِيعُوا وَأَسْمِعُوا مَا اسْمَعْتُمْ اللَّهُ فَاتَّقُوا). 2/285: İştittik itaat ettik, affına sığındık Ey Rabbimiz (رَبَّنَا عَفْرَانِكَ وَأَطَعْنَا سَمِعْنَا).
Gönüllü uymak (تابع-أطاع): إذا مضي لأمره فقد أطاعه إطاعة ona itaat etmiş olur.	Sevdi ve tabi oldu (أحب - إتيع): 3/31: (De ki, eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin).
Teşvik etmek (سمع - شجع - طوع): 5/30: (Nefsi onu kardeşini öldürmeye teşvik etti ve o da onu öldürdü).	Teşvik etmek (سمع - شجع - طوع): 5/30: (Nefsi onu kardeşini öldürmeye teşvik etti ve o da onu öldürdü).
Gönülünden iyilik yapmak (تطوع): 2/184: (Kim gönülünden iyilik yaparsa bu onun için daha hayırlıdır).	Gönülünden iyilik yapmak (تطوع): 2/184: (Kim gönülünden iyilik yaparsa bu onun için daha hayırlıdır).
Gücü yetmek (استطاع): 3/97: (Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır). Bu tür ayetlerin sayısı 42/129 yani %32,6'dır.	Gücü yetmek (استطاع): 3/97: (Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır). Bu tür ayetlerin sayısı 42/129 yani %32,6'dır.

İtaat kavramına dair verilen bu küçük istatistiksel tablolarda *kök anlamıyla ıstılah anlamının kesiştiğini* görmekteyiz. Yine tablodaki kısa istatistiksel malumat bize itaat

kavramın en temelde içgüdüsel itaat, cahilce/yetersiz itaat, yalandan/ikiyüzlü itaat ve samimi itaat şeklinde dört kategoriye de ayrılabilirliğini göstermektedir. Bu itaat türlerini sosyal psikolojik açıdan uyma davranışının değinilen türleri ile de kıyaslamak mümkündür (Eyüpoğlu, 2016: 175):

Tablo-5: Uyma Davranışının Dereceleri Açısından İtaat Kavramının Tahlili

Uymanın Davranışı Türleri	Örnek Ayetler
Gayri beşeri itaat: 1. Tabii/içgüdüsel uyma; 2. Nefsin Tabiatı; 3. Cebrail'e itaat.	1. Göğe isteyerek... gel dedi. 41/11; 3/83; 9/53; 13/15; 55/6; 27/48; 49/50. 2. Nefsi onu kardeşini öldürmeye çağırdı. 5/30. 91/8: فَجُورَهَا وَتَقْوِمَهَا قَالَهُمَا. 3. Orada ona itaat edilir. 81/21.
Beşeri İtaat: 1. Zoraki/kerhen itaat; 2. Münafıkların itaati.	1. Bedeviler «İnandık» (آمنا) dediler. De ki: Siz iman etmediniz, ama «Boyun eğdik» (أسلمنا) deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi (وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي) (فُلُوكُمْ). 49/14. 2. Tamam diyor ama yanından ayrılınca tersini yapıyor. 4/81. Boşuna yemin etmeyin, sizden istenen güzelce boyun eğmektir. 24/53. İş ciddileşince yan çizdiler, hâlbuki onlara düşen güzelce itaat etmektir. 47/21.
Beşeri Özdeşleşme: Kusurlu/noksan itaat.	• Dönmüştünüz ama Allah yine de sizi affetti (İsrailoğulları). 2/64. • Uhut'ta yerlerini terk edenleri Allah yine de affetti. 3/155.
Beşeri Benimseme: Samimi itaat.	• Kim gönülden/içten bir iyilik yaparsa Allah onu bilir (Safa-Merve). 2/258. Kim gönülden/samimi bir iyilik yaparsa onun için daha hayırlı olur (oruç). 2/184. • Şayet kullarım, sana benden sordularsa, gerçekten ben çok yakınımıdır. Bana dua edince, duacının duasını kabul ederim (icâbe اجابة). O halde onlar da benim davetime koşsunlar (isticâbe اِستجابة) ve bana hakkıyla iman etsinler ki, doğru yola gidebilsinler. 2/186. • Müminler, ancak Allah'a ve Rasûlü'ne gönülden inanmış kimselerdir. Onlar, o Peygamber ile ortak bir iş üzerindeyken ondan izin istemedikçe bırakıp gitmezler. 24/62. • İnananlar Rasûl'e en güzel şekilde ittiba etti. 3/172; 92/6.

Kur'an'da 68 itaat kavramının 42'si (%61,8'i) inananlara, 26'sı (%38,2'si) ise inanmayanlara yöneliktir. Aynı duruma ittiba kavramında baktığımızda, 140 kavramın 72'sinin (%51,4'ünün) inananlara, 68'inin (%48,6'sının) ise inanmayanlara yönelik olduğunu görürüz (Eyüpoğlu, 2016: 180).

Tablo-6: Yönelik Olduğu Kesim Açısından İtaat-İttiba Mukayesesi

	İnananlara Yönelik	İnanmayanlara Yönelik	Toplam
İtaat	42 / %61,8	26 / %38,2	68 / %100,0
İttiba	72 / %51,4	68 / %48,6	140 / %100,0
Toplam	114 %54,8	94 %45,2	208 %100,0

İnanan-İnanmayan Genel Farkı: %9,6

İtaat kavramında inanan-inanmayan farkı %23,6 iken bu oran ittiba kavramında %2,8'e düşmüştür. İttibadaki inanan-inanmayan farkı istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı için nedenini başka faktörlere bakarak bulabiliriz.

İtaat-ittiba kavramlarına olumlu-olumsuz kullanımları açısından baktığımızda aralarında ters ilişki görürüz: Daha önce de kısaca işaret ettiğimiz üzere, 68 *itaat* kavramının 41'i (%60,3'ü) olumlu anlamda, 27'si (%39,7'si) ise olumsuz anlamda kullanılmıştır. 140 *ittiba* kavramının ise 59'u (%42,1'i) olumlu, 81'i (%57,9'u) olumsuz anlamda kullanılmıştır. Bu da bize itaatin daha çok inananlara yönelik bir kavram; ittibanın ise genelde inanmayanlara yönelik bir kavram olduğunu göstermektedir (Eyüpoğlu, 2016: 181):

Tablo-7: Olumlu-Olumsuz Bağlamı Açısından İtaat-İttiba Mukayesesi

	Olumlu	Olumsuz	Toplam
İtaat	41 %60,3	27 %39,7	68 %100,0
İttiba	59 %42,1	81 %57,9	140 %100,0
Toplam	100 %48,1	108 %51,9	208 %100,0

Olumlu-Olumsuz Genel Farkı: %3,8

Benzer bir durum Mekkî-Medenî açısından kıyaslamada ortaya çıkmaktadır. Yine daha önce de kısaca işaret ettiğimiz üzere, 68 itaat kavramının 23/68=%33,8'i Mekkî, 45/68=66,2'si Medenîdir. İttiba kavramında ise tersi durum söz konusudur: 140 ittiba kavramının 87/140=%62,1'i Mekkî, 53/140=%37,9'u ise Medenîdir (Eyüpoğlu, 2016: 181):

Tablo-8: Nüzül Dönemi Açısından İtaat-İttiba Mukayesesi

	Mekkî	Medenî	Toplam
İtaat	23 %33,8	45 %66,2	68 %100,0
İttiba	87 %62,1	53 %37,9	140 %100,0
Toplam	110 %52,9	98 %47,1	208 %100,0

Mekkî-Medenî Genel Farkı: %5,8

İtaat-ittiba kavramlarının belli kıstaslar açısından kıyaslanmasında büyükten küçüğe doğru genel farka baktığımızda, a) hitabın yönelik olduğu kesim %9,6 ile ilk sırada; b) bunu sırasıyla %5,8 ile nüzül sırası kriteri ve c) %3,8 ile olumluluk-olumsuzluk kıstası izlemektedir.

Kriterler arası genel farklar açısından bakıldığında bile itaat-ittiba'nın birebir aynı kavramlar olmadığı anlaşılmaktadır. En yüksek itaat kavramı 26 adet ile *Medine* döneminde *inananlara* ve olumlu anlamda yapılmıştır. En yüksek ittiba kavramı ise 35 adet ile *Mekke* döneminde *inanmayanlara* yapılmıştır.

Bu sade istatistik bile itaat kavramının daha çok inananlara olumlu (%60,3) anlamda yönelik Medenî (%66,2) bir hitap türü olduğunu; ittiba kavramının ise genellikle inanmayanlara

olumsuz (%57,9) anlamda yönelik Mekkî (%62,1) bir hitap çeşidi olarak karşımıza çıktığını göstermektedir (Eyüpoğlu, 2016: 183):

İtaat / İttiba	Olumlu/Olumsuzluk Oranları
İtaat	İnananlara yönelik olumluluk oranı: 26/68=%38,2
	İnanmayanlara yönelik olumluluk oranı: 15/68=%22,1
İttiba	İnananlara yönelik olumsuzluk oranı: 26/140=%18,6
	İnanmayanlara yönelik olumsuzluk oranı: 55/140=%39,3

Bu ana kadar söylenenler Kur'an'da genellikle olumlu anlamda kullanılan *itaat* kavramının *benimseme düzeyinde bir uyma* davranışını ima ettiği yönünde rahatlıkla değerlendirilebilir. Daha çok olumsuz anlamda kullanılan *ittiba* ise iman kalplerine henüz girmemiş olan *imanı zayıflarla çıkar amaçlı zoraki inanan münafıkları* anlatmaktadır.

Kur'an'ın, Elçilerden, inananlardan, âdemoğlundan, Ehl-i Kitap'tan, cinlerden, cahillerden, kâfir ve müşriklerden, kısaca tüm akıllı varlıklardan vahye uymasını istediğini görmekteyiz. Bunlara ilişkin özlü bir istatistik, yorum yapmamızı daha da kolaylaştırabilir. Yorumu kolaylaştırmak amaçlı oluşturulacak tablolardan biri olumlu itaat diğeri de olumsuz ittiba bağlamında olacaktır. Sebebi az önce izah ettiğimiz üzere, *itaat kavramının daha çok inananlara olumlu (%60,3) anlamda yönelik Medenî (%66,2) bir hitap türü; ittiba kavramının ise genellikle inanmayanlara olumsuz (%57,9) anlamda yönelik Mekkî (%62,1) bir hitap çeşidi olmasıdır* (Eyüpoğlu, 2016: 186):

Kim	Kime	İtaat Etsin, Eder, Ederse	Ayet Sayısı	Toplam Olumlu İtaate Oranı
Mü'minler	Allah'a ve Rasûlü'ne	İtaat Etsin/Eder	23	26/41= %63,4
	Allah, Rasûl ve ulu'l-emre		1	
	Elçiye		1	
	Kadın kocasına		1	
Öncekiler	Allah'a ve Rasûlü'ne	İtaat edin,	13	15/41= %36,6
Bedeviler		ederse	2	
Toplam			41	%100,0

Önce de zikredildiği üzere burada 41 ayette geçen olumlu itaat kavramının (olumsuz itaat adedi 27) daha çok Mü'minlere dair Medenî bir kullanım olduğunu görmekteyiz (68 itaat ayetinin 45'i Medenî; 23'ü Mekkî).

Benzer şekilde 81 ayette geçen olumsuz ittiba kavramının (olumlu ittiba adedi 59) daha çok inanmayanlara yönelik Mekkî bir kullanım olduğu görülmektedir (10 ittiba ayetinin 87'si Mekkî; 53'ü Medenî) (Eyüpoğlu, 2016: 189):

Kim	Kime	Tabi Olmasın/Oluy or	Ayet Sayısı	Toplam Olumsuz İttibaya Oranı
İnanmayanlar	Bâtıla, kibirlilere	Tabi oluyor	23	23/82=

		(18Mk-5Md)		%28,0
İnanmayanlar	Hevâsına	Tabi oluyor	17	17/82=
		(10Mk-7Md)		%20,7
İnanmayanlar, cahiller	İblis'e	Tabi oluyor	11	11/82=
		(6Mk-5Md)		%13,5
İnanmayanlar, cahiller	Zanna	Tabi oluyor	5	5/82=
		(4Mk-1Md)		%6,1
İnanmayanlar	Elçilere, hidayete	Tabi olmuyor	17	17/82=
		(11Mk-6Md)		%20,7
İnananlar	Ehl-i Kitâb'a	Tabi olmasın	9	9/82=
		(0Mk-9Md)		%11,0
Toplam		(49Mk-33Md)	82	%100,0

Gelinen bu noktadan itibaren Kur'an'ın itaat-ittiba edilmesine yönelik taleplerde ya da tersinden itaat-ittiba edilmemesine dair taleplerde bulunurken ilgili ayetlerin sıyak-sibaklarında (bağlamlarında) açık veya dolaylı olarak yer alan gerekçelerin ne olduğuna ve bunların eleştirel düşünceyle ilişkisine kısaca bakabiliriz.

6. Kur'an'da İtaat-İttiba Taleplerinin Gerekçeleri ve Eleştirel Düşünceyle İlişkisi

“Aklilik ve Ahlakilik Arasındaki Diyalojik/Tamamlamacı İlişkiyi Sağlayan Eleştirel Düşünce” adını taşıyan 4 numaralı konuda da ifade ettiğimiz üzere, bu başlıkta eleştirel düşünceden kastedilen husus, Kur'an'da geçen itaat ve ittibaya ilişkin taleplerin gerekçelerinin, a) *rasyonel açıdan* iç tutarlılığı (akla yatkınlığı; doğruyu); b) *ahlaki açıdan* iyiyi; c) *bilimsel açıdan* tüm nesnel/müspet esbaba tevessülü; d) *hukuki-siyasi açıdan* meşruluğu (örfe uygunluğu); e) *psikolojik açıdan* ruhsal tatmini (ölümsüzlük arzusunu); f) *sosyolojik açıdan* toplumsal huzuru/refahı ve g) *sosyal-psikolojik açıdan* da benimseme düzeyinde bir tutum değişimini sağlayıcı niteliklere sahip olduğunu irdelemektir.

Ayrıntılı gerekçeleri açısından olumlu itaat ve ittiba kavramlarına baktığımızda yaklaşık 15 kategoride tüm gerekçeleri tasnif etmek mümkündür (bak. Eyüpoğlu, 2016: 191-196). Bu tür ayrıntılı bir çalışmadan sonra ilgili kategoriler tekrar birbirine yakınlıkları açısından kısaltılarak daha kolay değerlendirme yapma imkânı sunacak özet bir tablo elde edilmiştir. Kuşkusuz bu tasnif %5 civarında bir hata ihtiva edebilir. Ancak son derece dikkatli bir tasnif yapıldığından güvenilir bir genel okumaya imkân verecek nitelikte sayılabilir (Eyüpoğlu, 2016: 192):

Kim	Kime İtaat + İttiba etsin	Gerekçeleri	Sayı %
		• Hidayet, inanç teslimiyet ve hakikat bunu gerektirdiği için	53 53,6
Elçiler, İnananlar, Âdemoğlu	Allah'a, Elçilere, Vahye: İtaat + İttiba etsin	• Görevim karşılık beklemeden doğru yolda olmak ve uyarlamak olduğu için	16 16,2
		• Ödül, ganimet ve Cenneti hak ettiği için	15 15,1

• Toplumsal huzur ve helak olmamak için	15
	15,1
Toplam	99
	100,0

Medeni ayetler vurgulu olanlardır.

20/90, 26/111, 26/126, 26/131, 43/63, 26/163, 3/50, 26/108, 26/110, 71/3, 4/69, 4/80 x 2, 24/52, 48/17, 48/16, 49/14, 2/285, 3/32, 3/132, 4/13, 5/7, 5/92 x 2, 8/1, 8/20, 8/46, 9/71, 24/51, 24/54 x 2, 24/56, 33/71, 47/33 x 2, 58/13, 64/12 x 2, 64/16, 33/33, 26/144, 26/150, 26/151, 26/179, 4/59 x 2, 4/64, 4/34, 2/38, 43/61, 20/123, 3/162, 7/203, 12/108, 5/16, 3/174, 10/35, 14/36, 3/95, 19/43, 3/68, 16/123, 4/125, 3/53, 3/55, 29/12, 28/35, 20/90, 36/21, 36/20, 6/153 x 2, 2/143, 3/20, 3/31, 7/157, 7/158, 8/64, 26/215, 9/117, 28/49, 6/155, 7/3, 10/15, 10/109, 20/47, 47/3, 40/7, 45/18, 39/55, 39/18, 2/263, 6/50, 33/2, 46/9, 36/11, 75/18, 57/27, 12/38, 18/66, 18/70, 52/21, 40/38, 20/108, 9/100, 2/178. Toplam: 50 Mekkî, 49 Medenî Surede; Mükerrer Mekkî 1; Mükerrer Medenî 6.

Ayetlerin tasnifinde %53,6 ile oranı en yüksek gerekçe, hakikat arayışı veya *Tevhit* inancıdır. Diğer %16,2 ile haklı görevin gereği olarak tebliğde bulunmaktır. Bunu eşit oranla (%15,1 ile) dünyevi-uhrevi ödül ve toplumsal huzur izlemektedir.

Ayetlerin muhtevasına ve istatistiksel sonuçlarına göre vahyin, varsa eğer bir ilah, rasyonel/akli açıdan onun Yüce Allah olması gerektiği temeli/gerekçesi üzerine kurulu olduğu görülmektedir. Bu inanç (Tevhit) aslında fitrat olarak insanda da mevcuttur ve Kur'an da bu fitrata çağırılmaktadır:

“Andolsun ki onlara: «Gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı buyruğu altında tutan kimdir?» diye sorsan, mutlaka, «Allah» derler. O halde nasıl (haktan) çevrilip döndürülüyorlar?» (Ankebût, 29/61. Diğer ayetler için bak., Zümer, 39/38; Zuhruf, 43/9).

Tanrı inancının akliliği, 4 numaralı başlık bağlamında da ifade ettiğimiz üzere, Hz. Musa'nın Allah'ı görmek istemesi (A'râf, 7/143) ile Hz. İbrahim'in Allah'tan ölüleri nasıl dirilttiğini talep etmesi (Bakara, 2/260) kıssasından da açıkça anlaşılmaktadır.

Benzer durumu yine Hz. İbrahim'in yıldızları gözlemleyerek yani basit gündelik gözlemlerini (*deneyi*) akli bir muhakeme ile birleştirerek Tanrının birliğine (*tevhide*) nasıl ulaştığına dair kıssada da görmek mümkündür (bak., En'am, 6/74-81).

Kısaca, işin esası tek Tanrı inancı yani tevhittir. Tevhit inancına bağlı bir birey, bu inancın gereklerini yerine getirmeye başlayınca iman-amel bütünlüğünü yakalar; özü-sözü bir şahsiyet halini alır. Kur'an'ın da nihai amacı budur zaten. İşin başında hakikat veya hidayet olarak tevhit esası tespit edilip samimiyetle ona sarılınca diğer hususlar (vazifesinin gereğini yapmak, ödülü hak etmek, toplumsal huzuru sağlamak) da bu ilkenin peşinden gelecektir. Her yeri geldiğinde tekrar tekrar vurgulanacağı üzere iman-amel arasında zaten ilişkisizlik veya zıt ilişki değil; tamamlamacı ilişki söz konusudur zaten.

Şimdi de bu ana kadar değinilenleri, olumsuz anlamda kullanılan itaat ve ittiba kavramlarına ilişkin istatistikler açısından değerlendirebiliriz (Eyüpoğlu, 2016: 196):

Tablo-13: Kısa Gereçekleri Açısından Olumsuz İtaat ve İttiba Kavramları

Kim	Kime İtaat + İttiba Etmesin	Gereçekleri	Sayı %
-----	--------------------------------	-------------	-----------

Müminler; Elçi.	Kâfirlere;	Allah'a karşı gelmemek ve doğru yolda olmak için	19/29
	İnsanların çoğuna; Ehl-i Kitâb'a.	Münafıklığa, sapıklığa ve azgınlığa düşmemek için	65,5
			10/29
			34,5
			29
Toplam			100,0

43/54, 18/28, 3/149, 47/26, 59/11, 68/8, 33/1, 25/52, 33/48, 3/168, 68/10, 76/24, 96/19, 6/121, 33/67, 3/100, 49/7, 6/116, 29/08, 31/15, 3/73, 2/120, 2/145, 2/120, 2/145 x 1, 5/48, 5/49, 2/145 x 1, 2/145 x 1. Medeni ayetler vurgulu olanlardır. Toplam: 10 Mekki, 19 Medeni Surede.

109 olumsuz itaat ittiba ayetinin üstteki tabloda geçen 29'u (%26,6'sı) şunlara şunlara itaat ve ittiba etmeyin şeklinde inananlara yöneliktir. Alttaki tabloda yer alan 80'i (%73,4'ü) de, Allah'a, Elçilere, hidayete itaat-ittiba etmiyor; bâtila, kibirlilere, hevâsına, İblis'e, zanna tabi oluyorlar şeklinde inanmayanlara, kâfir-müşriklere ve cahillere yöneliktir (Eyüpoğlu, 2016: 197):

Tablo-14: Kısa Gereçleri Açısından Olumsuz İtaat ve İttiba Kavramları

Kim	Kime	Gereçleri	Sayı %
İnanmayanlar; Kâfir- Müşrikler; Cahiller:	Allaha; Elçilere; Hidayete; İtaat + ittiba etmiyor.	Hevâ, Şeytan ve zan kötüyü iyi gösterip saptırıcı olduğu için	13/80 16,25
	Bâtıla; Kibirlilere; Hevâsına; İblis'e; Zanna: İttiba ediyor.	İnançsız, aşırı, samimiyetsiz, münafık, saptırıcı, putperest, tehditkâr, cahil, düşüncesiz, yalancı, küçümseyici, vefasız, şımarık, statükocu, hayra mani, batıla çağırıcı, kolaycı, korkak, müfteri, bahaneci, döneke, kâfir, yapmadığını söyleyen, muhteris oldukları için; inançsızlığın ve münafıklığın gereği, dünyada-ahirette itaat etmediğine pişman olmamak veya olacağı için (önyargı; pişmanlık duygusundan mahrumiyet (6 adet) bunu gerektirdiği için).	67/80 83,75
Toplam			80 100,0

33/66 x 2, 4/46, 24/47, 23/34, 4/81, 24/53, 47/21, 2/166 x 2, 2/167, 7/142, 14/21, 40/47, 6/150, 5/77, 26/40, 23/71, 42/15, 6/56, 11/97, 71/21, 11/116, 31/15, 31/21 x 2, 2/170 x 2, 47/3, 10/89, 11/59, 10/66, 26/224, 29/12, 20/93, 7/90, 11/27, 14/44, 20/134, 28/47, 54/24, 2/145 x 1, 2/145, 4/115, 25/8, 3/167, 4/83, 17/47, 9/42, 28/57, 7/193, 48/15 x 2, 19/59, 30/29, 28/50 x 2, 47/16, 53/23, 47/28, 4/135, 38/26, 54/3, 4/27, 47/14, 13/37, 45/18, 20/16, 18/28, 6/116, 22/3, 34/20, 7/18, 17/63, 38/85, 2/102, 15/42, 6/142, 2/168, 2/208, 24/21 x 2, 10/36, 10/66, 53/23, 6/148, 4/157. Medeni ayetler vurgulu olanlardır. Toplam: 50 Mekki; 30 Medeni Surede. Mükerrer Mekki 2; Mükerrer Medeni 6.

Olumlu itaat+ittiba ayetlerinin (71/99=) %71,7'si inananlara, (28/99=) %28,3'ü de inanmayanlara yönelik iken, olumsuz itaat+ittiba ayetlerinin ise (67/109=) 61,5'i inanmayanlara, (42/109=) %38,5'i de inananlara aittir. Hitabın yönü açısından söz konusu olan bu durum ile hitabın gereçleri arasında birebir uyum vardır.

Kısaca inananlara şuna şuna itaat-ittiba etmeyin dendiğinde en temel iki gerekçeden biri 19/29=%65,5 ile tevhide karşı gelmemek, diğeri de 10/29=%34,5 ile dalaletle düşmemektir.

İnanmayanların itaat ve ittiba etmemesinin en temel iki gerekçesi ise 67/80=%83,75 ile inkârın tabiatını anlatan, aşırılık, samimiyezsizlik, münafıklık, tehditkâr tavır, cahillik, yalancılık, küçümsemek, şımarıklık, müfterilik, bahaneçilik, muhteris olmak... gibi kötü davranış ve tutumlar ile 13/80=%16,25 ile kötülüğün simgesi olan hevâ (nefsi emmâre) ve Şeytanın tabiatıdır.

Görüldüğü üzere bu gerekçeler evrensel ahlaki ilkelerin doğrudan bir ifadesi olarak zikredilmektedir. Nefsin bencil tabiatını herkes bilir ve kendini frenlemeye çalışır. Nefsini hesaba çekip kontrol edebilmede başarılı olanlar ahlaki bir şahsiyet halini alırken, bunu başaramayanlar da en hafifinden en ağırına kadar her tür günaha, suça, kötülüğe ve çirkin işlere bulaşabilmektedir. Gündelik hayata⁷ dair sade bir gözlemde bulunmak bunu anlamak için yeterli olacaktır.

Kur'an olumsuz davranışlara karşı (67/109=) %61,5 ile büyük oranda inanmayanları uyarırken, inananları da (42/109=) %38,5 oranında aynı uyarıya tabi tutmaktadır. Bu durum gayet rasyoneldir. Çünkü gündelik hayatta sade gözlemlerle de bilinebilir ki, potansiyel olarak her iyi insan her an hata yapıp ahlaki bir çöküntü yaşayabilir; tevbe edip kendini düzelterek tekrar bu durumdan kurtulabilir. İnanmayan da her an inanıp iyi bir kişi olmaya yönelebilir. Birgün düşman olabileceğini dikkate alarak dostu ılımlı sevmeyi; dolayısıyla birgün dost olabileceği ihtimali nedeniyle de düşmana ılımlı buğzutmeyi tavsiye eden hadis (*Tirmizi*, "Birr", 60) ile kişinin sabah evinden Mü'min olarak çıkıp akşam evine kâfir olarak dönebileceğini ifade eden hadise (*Ebu Davud*, "Fiten", 2; *Tirmizi*, "Fiten", 33) ve aşağıdaki ayete göre, her inanmayan potansiyel anlamda bir inanan olabilir yani her an inanma ihtimali söz konusudur:

"Ey iman edenler! Allah yolunda savaşa çıktığınız zaman iyi anlayıp dinleyin. Size selam verene, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek «Sen mümin değilsin» demeyin. Çünkü Allah'ın nezdinde sayısız ganimetler vardır. Önceden siz de böyle iken Allah size lütfetti; o halde iyi anlayıp dinleyin. Şüphesiz Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır" (Nisâ, 4/94).

Daha açıklayıcı bir tasnif/kavramsallaştırma ile itaat ve ittibanın olumlu-olumsuz kullanım gerekçelerini aşağıdaki gibi de ifade edebiliriz. Bu tasnifte olumsuz kullanıma ilişkin yüzdeler değişmemiş ama olumlu kullanıma ilişkin yüzdelerde (kategorilerin birbirine indirgenmesi esnasında) sonucu etkilemeyecek kısmi bir değişiklik oluşmuştur (Eyüpoğlu, 2016: 200):

Tablo-15: Kur'an'da Olumlu İtaat-İttiba Kavramlarının Sosyal Psikolojik Tahlili			
İtikadî Açıdan	Ayet	Amelî Açıdan	Ayet
Olumlu İtaat-Tabi Olma	%	Olumlu İtaat-Tabi Olma	%
Allah'a Samimi İman	50	Ödüle Layık Olmak	18

⁷ Çalışmada birkaç defa vurguladığımız gündelik hayatı gözlemlemenin dini hayatımızı nasıl yansıtabileceğine dair bir örnek olarak Eyüpoğlu & Gökalp, 2018'e bakılabilir.

Bunu Gerektilir:	%50,5	Bunu Gerektilir:	%18,2
Allah'ın rızası, Müslümanlığın gereği ve doğru yol olduğu, inandığı/inanmış olmak, karşılık beklemeden doğru yolda olduğu, iyiliği yüze vurmamış olmak, apaçık uyarıcı/görevli olduğum için...		Kur'an'a uyarak ödölü/Cenneti/ganimeti, merhameti, galibiyeti, üzölmemeyi hak ettiği, Hızır'ın ilminden yararlanmak, onu/Kur'an'ı sana biz öğreteceğimiz için...	
Hakikat/Hidayet Arayışı		Toplumsal Düzen Arayışı	
Bunu Gerektilir:		Bunu Gerektilir:	
İnanç teslimiyet, hakikat bunu gerektirdiği, amellerin boşa gitmemesi, tabi olmaya o daha layık/hayırlı olduğu, putlar ve Müşrikler hakikat olmadığı, hidayete ermek (15 adet) için...	22 %22,2	Dağılıp korkmamak, helak olup şirke dönmemek, azabın aniden yakalamaması, başka çare olmadığı (20/108), nefsin gücünü kırmak, toplumsal huzur ve güven için...	09 %9,1
Toplam Ayet Sayısı	72	Toplam Ayet Sayısı	27
Toplam %	%72,7	Toplam %	%27,3

Tabloda verilen tasnifi daha da kısaltıp en temelde inanç-davranış olarak ifade etmek de mümkündür. Buna göre olumlu itaat-ittibanın itikadi açıdan gerekçe oranı %72,7, ameli açıdan ise %27,3'tür. İtikatta samimi olarak inancın oranı 50/72=%69,4 iken, hidayet veya hakikat arayışının oranı ise 22/72=%30,6'dır. Ameli açıdan ödüle layık olmanın oranı 18/27=%66,7 iken, toplumsal düzen arayışının oranı ise 9/27=%33,3'tür.

Bu gerekçelerin *rasyonel* açıdan ne derece makul; *psikolojik* açıdan ruhu tatmin edici; *sosyolojik* açıdan toplumsal düzeni sağlayıcı ve *hukuki-siyasi* açıdan da meşru bir temele sahip olduğu gayet açıktır. Zira her toplumsal yapı, her siyasi sistem, her örgüt, her cemaat vb. müntesiplerinden özü-sözü; imanı-ameli bir bütün şahsiyet olmayı talep eder ve ayakta kalması da buna bağlıdır. Samimi olmayan üyelere sahip her sistem en kısa zamanda çöker.

Rasyonel açıdan tevhide dayalı bir sistemin diğer ayaklarının da sağlam olacağı açıktır. İnsan aklını, ruhunu ve sosyal çevresini tatmin edici kurallara dayalı olarak talepte bulunan bir sisteme/dine müntesiplerinin *benimseme düzeyinde* inanabilme, gereğini hemen yerine getirebilme ve böylece imanla amelin, özle sözün, dünyayla ahiretin tam kesiştiği bir noktayı yakalayabilme ihtimalleri en yüksek olacaktır. Göröldüđu üzere Kur'an, talep ettiği uyma davranışının en üst düzeyde yani kalıcı tutum değişimini sağlayan *benimseme* düzeyinde olması için saydığımız temel gerekçeleri (rasyonel, ruhsal, sosyal, hukuki-siyasi tatmin gerekçelerini) en üst düzeyde ihtiva eden taleplerde bulunmaktadır. Bu gerekçeleri olumsuz itaat-ittiba talebine dair kullanımında da görmek mümkündür (Eyüpoğlu, 2016: 202):

Tablo-16: Kur'an'da Olumsuz İtaat-İttiba Kavramlarının Sosyal Psikolojik Tahlili

İnananlara Yönelik Olarak Olumsuz		İnanmayanlara Yönelik Olarak Olumsuz	
İtaat+Tabi Olmanın Gerekeçleri	Ayet	İtaat+Tabi Olmanın Gerekeçleri	Ayet
İnananlar; Müşriklere, Kâfirlere,	Adedi	İnanmayanlar; Allah'a ve... Neden İtaat-İttiba	Adedi
Şeytan'a ve Hevâya Neden İtaat-İttiba	%	Etmiyor/Etmezler?	%
Etmemelidir?		İnanmayanlar; Bâtıla, Şeytan'a ve Hevâsına	
		Neden İtaat-İttiba Ediyorlar?	
Allah'a Samimi İman Bunu Gerektirir:	19	İnkârın Tabiatı Bunu Gerektirir:	67
İnancın gereği, Elçiyi saptırmamak;	%17,4	İnançsız, aşırı, samimiyetsiz, münafık, saptırıcı,	%61,5
aşırıya kaçıp Hak'tan sapmamak,		putperest, tehditkâr, cahil, düşüncesiz, yalancı,	

buzağıya tapmamak, Allah'a karşı gelmemek ve doğru yolda olmak, vahye sadık kalmak için, Elçinin doğruyu yapması nedeniyle, batıla tabi olursa Allah onu terk edeceği ve zannın çoğu kötü olduğu için...	küçümseyici (26/111), vefasız, şımarık, statükocu, hayra mani, batıla çağırın, kolaycı, korkak, müfteri, bahaneci, döneke, kâfir, yapmadığını söyleyen ve muhteris oldukları, inançsızlığın ve münafıklığın gereği, dünyada/ahirette itaat etmediğine pişman olmamak/olacağı (önyargı; pişmanlık duygusundan mahrumiyet (6 adet) bunu gerektirdiği için...		
Adaletli Toplum Bunu Gerektirir:			
Adalet, yerde gökte fesat ve sapıklık olmaması, hüsrana uğrayıp pişman olmamak, sıkıntıya, sapıklığa, azgınlığa düşmemek, sabrı öğrenmek ve herkes inanmayacağı için...	Şeytan ve Hevâya Uymak (Toplumu İfsat Etmek) Bunu Gerektirir: Şeytan, kötülüğü emreden bir düşman olduğu, hevâ kötüyü iyi gösterip saptırıcı olduğu için...		
Toplam	29	Toplam	80
%	%26,6	%	%73,4
Olumlu İtaat-Tabi Olma Toplamı:	099	Olumlu İtaat-Tabi Olma:	% 47,6
Olumsuz İtaat-Tabi Olma Toplamı:	109	Olumsuz İtaat-Tabi Olma:	% 52,4
Genel Toplam:	208	Genel Toplam:	%100,0

Tabloda ilk dikkati çeken husus olumsuz itaat-ittibada inananların oranı ile inanmayanların oranı arasında üç kat fark olmasıdır. *Olumsuz itaat-ittibada inananların oranı* $29/109=\%26,6$ iken, *inanmayanların oranı* ise $80/109=\%73,7$ dir. İnananların müşriklere, kâfirlere, Şeytan'a ve hevâya itaat-ittiba etmemesi taleplerinin gerekçeleri en temelde $19/29=\%65,5$ ile *samimi iman*, $10/29=\%34,5$ ile de *toplumsal düzen* yani ameldir. Bu iki temel gerekçenin de en kalıcı tutum değişimi olan benimseme düzeyinde bir davranışın sergilenmesi için yeterli olduğu açık bir husustur. Zaten bu iki gerekçenin açılımı daha önceki ayrıntılı tablolarda da görüldüğü üzere her tür ahlaki hasleti ihtiva etmektedir. Benzer durum olumlu itaat-ittibada da söz konusudur. Yani olumlu itaat-ittibanın *itikadî* açıdan gerekçe oranını $\%72,7$, *amelî* açıdan ise $\%27,3$ şeklindedir (Eyüpoğlu, 2016: 203):

İtaat-İttibanın Türü	İtikadî Açıdan	Amelî Açıdan	Toplam
	Sayı	Sayı	Sayı
	%	%	%
Olumlu İtaat İttiba (Herkeseye Yönelik)	$72/99=\%72,7$	$27/99=\%27,3$	99 %100,0
Olumsuz İtaat-İttiba (Herkeseye Yönelik)	$86/109=\%78,9$	$23/109=\%21,1$	109 %100,0
Yüzdellik Ortalama	%75,8	%24,2	%100
Olumsuz İtaat-İttiba (İnananlara Yönelik)	$19/29=\%65,5$	$10/29=\%34,5$	29 %100,0
Olumsuz İtaat-İttiba (İnanmayanlara Yönelik)	$67/80=\%83,7$	$13/80=\%16,3$	80 %100,0
Yüzdellik Ortalama	%74,6	%25,4	%100,0

Genel Yüzdeler Ortalama	%75,2	%24,8	%100,0
-------------------------	-------	-------	--------

Tabloda dikkati çeken husus itikada yani samimi imana dörtte üç oranında daha çok önem verilmesidir (itikad: %75,2; amel: %24,8). Zira samimi iman için esaslıdır. Evrensel ahlaki ilkelerde samimiyet, dürüstlüğü veya kısaca özü sözü bir olmayı ifade eder. İman başlangıçta samimi ise o zaten doğrudan samimi ibadeti, muamelatı ve ahlakı da (kısaca inancın eylem boyutu olan samimi davranışı da) ihtiva etmektedir. Bu manada iman-amel bir bütünlüğü ifade etmektedir.

Tabloda dikkati çeken diğer bir husus, inananlara yönelik olumsuz itaat-ittibanın itikadî gerekçeleri %65,5; amelî gerekçeleri %34,5 iken, inanmayanlara yönelik itikadî gerekçelerin ise %83,7, amelî gerekçelerin de %16,3 olmasıdır. Demek ki inananlar için de inanmayanlar için de işin başı/esası samimi iman olmaktadır.

Her yeri geldiğinde ifade ettiğimiz üzere işte tam bu noktada Kur'an'ın inanmayanlar yanında inananları da inanmaya yani daha samimi seviyede (adeta benimsemiş düzeyinde) bir imana çağırmasının (Nisâ, 4/136; Âl-i İmrân, 3/102; Enfâl, 8/20,24; Nisâ, 4/59; Hucurât, 49/14) hikmeti anlaşılmaktadır. Zira samimi iman yani sağlam bir tevhit inancı Kur'an'ın üzerinde en çok durduğu husustur. Şayet birey Allah'a sağlam ve samimi bir imanla bağlanırsa onu her an bir gözetleyici olarak kabul eder ve davranışlarını sürekli kontrol eder. Cibril hadisinde Hz. Peygamber'in ihsanı, "Allah'a O'nu görüyormuşçasına ibadet etmelidir. Her ne kadar sen onu görmüyorsan da, o seni muhakkak görür" şeklinde tanımlaması (Buhârî, "İman", 37; Müslim, "İman", 1) bu noktada tekrar hatırlanabilir.

Samimi bir iman için esas olmakla beraber Kur'an-ı Kerim sadece inanmaktan bahsetmez. İnanmaya çağırmanın yanında inanmanın gereklerinden; inananların özelliklerinden de söz eder. Mesela "inanıp doğru sözlü olanlar..." (Fussilet, 41/30) ayetinde İslam'ın dört temel boyutunu; inanç, ibadet, muamelat ve ahlak boyutlarını görmek mümkündür (Eyüpoğlu, 2018: 91-93):

Tablo-18: İnanç: "Peygamber ve Mü'minler Allah'a iman ettiler" (Bakara, 2/285)

İnanç Boyutu	Allah'a inanın (Bakara, 2/285).
İbadet Boyutu	İnananlar namazı kılar (Yûnus, 10/17).
Muamelat Boyutu	İnananlar namazı kılar zekâtı verir (Nûr, 24/56).
Ahlak Boyutu	İnananlar dürüst olur (Fussilet, 41/30).

Bu sade tablo bize İslam'ın herhangi bir boyutunda diğer tüm boyutları görmenin mümkün olduğunu anlatmaktadır. Bu boyutların birbirleriyle ilişkilerini ifade eden birçok ayet de bulmak mümkündür (Eyüpoğlu, 2018: 91-93):

Tablo-19: İslam'ın Boyutları Arasındaki Tamamlayıcı İlişki

İnanç-İbadet İlişkisi	"Benden başka İlâh yoktur; şu halde bana kulluk edin" (Enbiyâ, 21/25).
İnanç-Ahlak İlişkisi	"İnanıp doğru sözlü olanlar..." (Fussilet, 41/30).
İnanç-Muamelat İlişkisi	"İnanıp amelî salih işleyenler..." (Âl-i İmrân, 3/57).
İbadet-Ahlak İlişkisi	"Namaz kötülükten uzaklaştırır" (Ankebût, 29/45).
İbadet-Muamelat İlişkisi	"Namazı kılın, zekâtı verin (Nûr, 24/56).

Kısaca, bir şeye ferdi olarak inanmak demek, bireysel olarak eyleme geçmek (ferdî dinî tecrübe) demek ve aynı zamanda başka bireyleri de bu işin içine çekerek, inanç veya din bağıyla kurulan toplumsal ilişkiler oluşturmak demektir (içtimaî dinî tecrübe). Bu durumu şu şekilde de formüle edebiliriz (Eyüpoğlu, 2018: 91-93):

Tablo-20: İslam'ın Boyutları Arasındaki Tamamlamacı İlişki	
• Allah'a inaniyorsan	<i>İnanç</i>
• O'na saygı duy [namaz kıl]	<i>İbadet</i>
• O'na saygı duyuyorsan, bu saygının bir gereği olarak ahlaklı ol; "kendine istediğini başkalarına da istercesine hareket et"	<i>Ahlak</i>
• Eğer ahlaklı isen, bunu davranışlarına yansıt; selam ver; hal-hatır sor; komşularla iyi geçin; zekât-sadaka ver...	<i>Muamelat</i>

Psiko-sosyal tutumlarda kalıcı değişimin sağlanması açısından, meşru/geçerli bir neden olmadığı halde davranışlara yansımayan bir inancın gerçekte zihindeki varlığı da zayıf kabul edilmektedir (Peker, 1993: 89). Bu açıdan bakıldığında Kur'an'ın itaat-ittiba taleplerine dair hitabın yönü (inanan-inanmayan), olumlu-olumsuzluğu ve dönemi (Mekki-Medenî) açısından bazen itikada bazen de amele önem vermiş olsa bile esasta iman-amel arasında ayırım yapmadığı görülmektedir. Kısaca hangi taraftan bakacak olursak olalım iman ve ameli bir bütün olarak görmek kaçınılmazdır. İman amelden ayrılabilir olsaydı, "(Rasûlüm!) Sana vahyedilen Kitab'ı oku ve namazı kıl. Muhakkak ki, namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah'ı anmak elbette (ibadetlerin) en büyüğüdür. Allah yaptıklarınızı bilir" (Ankebût, 29/45) şeklinde; imanla amel, amelle ahlak iç içe ifade edilmezdi. Ayrıca kötülüklerden uzak tutmayan namaz; daha doğrusu kötülükten uzak durmayan ama namazını kılan kişi, Mâ'un suresinde "Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar. Onlar gösteriş yapanlardır; hayra da mâni olurlar" (Mâ'un, 107/4-7) biçiminde kınanmazdı.

7. Sonuç ve Değerlendirme

Görüldüğü üzere Kur'an, samimi tevhit inancına sahip olmayanlara (inanmayanlara), itikadî açıdan %83,7 gibi daha yüksek bir oranda olumsuz itaat eleştirisi yaparken, inananlara da %65,5 oranında samimi bir tevhit inancı çağrısında bulunmaktadır. İnanmayanlar yanında inananlar da, itikatlarını ya ihsan derecesinde (benimseme düzeyinde) samimi bir inanç seviyesine çıkarmaları ya da sağlam inançlarını koruyup sürdürmeleri konusunda sürekli uyarılmaktadır.

Kur'an'da itaat ve ittibaya ilişkin olumlu/olumsuz tüm kullanımların en sade gerekçeli tasnifi açısından yapılan aşağıdaki tabloda şu ana kadar değinilenleri bir arada görmek mümkündür:

Tablo-21: Genel Gereçekleri Açısından Kur'an'da İtaat ve İttiba Kavramları		İtaat ve İttibanın Türü			Toplam
Genel Gereçekler		Olumlu		Olumsuz	Sayı %
		Herkese	İnananlara	İnanmayanlara	
İtikadî Açıdan	Samimi iman	50	19	158	

	Hakikat/hidayet	22		%76,0
	İnkârın tabiatı		67	
Amelî Açıdan	Ödül	18		050
	Sosyal düzen	9	10	%24,0
	Bozgunculuk		13	
Toplam		99	29	80
		%47,6	%26,6	%73,4
			109	208
			%52,4	%100,0

Az yukarıda tablolı bir biçimde de ifade ettiğimiz üzere İslam'ın dört temel boyutu (itikad, ibadet, muamelat ve ahlak) arasında önem sıralaması yapmak hem zordur hem de gereksizdir. Bu bakımdan yukarıdaki genel gerekçeler açısından verilen en sade tablonun, itaat ve ittibanın Kur'an'daki kullanımını yeterince izah ettiği düşünülebilir. Zira hem inanan hem de inanmayanlar açısından ayrı ayrı verilen oranlar arasındaki fark birbirine yakındır. Olumlu-olumsuz ve inanan-inanmayan kıstasları açısından bakıldığında itikadî gerekçe oranının her açıdan yüksek çıktığı görülmektedir. İtikadî-amelî gerekçe mukayesesinde farkın en az olduğu alan, inananlara yönelik olumsuz itaat-ittiba taleplerine ilişkin ayetlerdedir (itikadî: %65,5; amelî: %34,5). İtikadî-amelî gerekçe mukayesesinde farkın en yüksek olduğu alan ise, inanmayanlara yönelik olumsuz itaat-ittiba taleplerine ilişkin ayetlerdedir (itikadî: %83,7; amelî: %16,3). Her açıdan bu konudaki genel ortalama 1/3 oranında yani itikadî gerekçelerde yaklaşık %75; amelî gerekçelerde ise %25'tir.

Burada önemli olan hususlardan ilki daha önce de muhtemel sebepleriyle zikrettiğimiz üzere itikadî gerekçelerin dörtte üç oranında daha fazla olması idi. İkinci önemli husus ise inanmayanlar açısından itikadî gerekçe oranının (%83,7'nin) inananlara göre (%65,5'e göre) daha da yüksek çıkmasıdır. Bunun nedeni, inananlar açısından itikadî gerekçelerin daha yüksek bir orana sahip olmasına dair zikrettiğimiz sebeplerle aynıdır. Bu da itikadın veya samimi imanın işin esas olmasından kaynaklanmaktadır. İtikadî gerekçelerin inananlar için %65,5, inanmayanlar için ise %83,7 oranında çıkması, samimi bir imanın inanmayanlar için daha da önemli olduğunu göstermektedir. Zira bu iman inananlarda kısmen de olsa var ama inanmayanlarda ise hiç yoktur (veya çok azdır) ve bu nedenle onlar adına zikredilen ayetlerde bu gerekçelere daha fazla vurgu yapılmıştır. Başka bir ifadeyle oran ihtiyaca bağlı olarak değişmektedir.

İnananlara yönelik itaat ve ittiba çağrılarındaki itikadî gerekçelerin amelî gerekçelere nazaran daha fazla (%65,5 oranında) çıkması, *inancınızdaki samimiyet oranını yükseltin veya samimiyetinizi muhafaza edip aynen böyle sürdürün* şeklinde bir anlam taşımaktadır.

Aynı itikadî gerekçe oranının inanmayanlarda %83,7 oranında çıkması ise, adeta *işin esas samimi inançtır, siz de varlık olarak bildiğiniz ama Elçisine karşı geldiğiniz için henüz inanmadığınız Allah'a samimi olarak inanmanız yeterlidir* biçiminde bir manaya sahiptir.

Uymanın gerekçeleri açısından söz konusu olan bu durumu diğer bazı kıstaslarda da görmek mümkündür. Mesela hitap yönü açısından inananlara olumlu anlamda yapılan uyuma

çağrısının oranı %62,6 iken, inananlar açısından bu durum tersine bir ilişki ile %30,1'e düşmektedir. Benzer şekilde inananlara yapılan olumsuz uyanın oranı %37,4 iken, inananlar açısından aynı oran %69,9'dur.

İnananlara bir bakıma, 'ey inananlar hakka-hakikate uyun; inananlar hakka-hakikate uymaktadır' diye hitap edilirken, inananlara ise 'ey inkârcılar hakka-hakikate uyun; inkârcılar hakka-hakikate uymamaktadır; hevâlarına uymaktadırlar' diye uyarı hitabı yapılmaktadır:

İnananlar / İnanmayanlar	İtaat / İttiba	Olumlu	Olumsuz	Toplam
		Sayı %	Sayı %	Sayı %
İnananlar	Hakk'a itaat etsin;	26	16	42
	Bâtıla itaat etmesin	61,9	38,1	100,0
	Hakk'a ittiba etsin;	46	27	73
	Bâtıla ittiba etmesin	63,0	37,0	100,0
Toplam-1		72	43	115
		62,6	37,4	100,0
İnanmayanlar	Hakk'a itaat etsin	15	11	26
	Hakk'a itaat etmiyor	57,7	42,3	100,0
	Hakk'a ittiba etsin	13	54	67
	Hakk'a ittiba etmiyor	19,4	80,6	100,0
Toplam-2		28	65	93
		30,1	69,9	100,0
Genel Toplam		100	108	208
		48,1	51,9	100,0

Kısaca, Kur'an'ın itaat ve ittiba yönünde bir çağrıda bulunurken, ilgili ayetlerin bağlamlarında doğrudan veya dolaylı olarak bu çağrının:

- Rasyonel açıdan iç tutarlılığı (akla yatkınlığı; doğruyu);
- Ahlaki açıdan iyiyi;
- Bilimsel açıdan tüm nesnel/müspet esbaba tevessülü;
- Hukuki-siyasi açıdan meşruluğu (örfe uygunluğu);
- Psikolojik açıdan ruhsal tatmini (ölümsüzlük arzusunu) ve
- Sosyolojik açıdan da toplumsal huzuru/refahı sağlayıcı niteliklere sahip olmasını mutlaka gözettiği anlaşılmaktadır.

Dolayısıyla inananlarını rasyonel, ahlaki, hukuki-siyasi, psikolojik ve sosyolojik açıdan tatmin edici gerekçelerle itaat veya ittibaya çağırıldığı için Kur'an, doğru ve haklı olanın tespitini yapma amacı taşıyan tüm eleştirel düşüncelere açıktır/uygundur ve hatta bu türden eleştirel düşünceyi metot edindiği için onu dolaylı olarak da emretmiş olmaktadır. Şu ana kadarki tüm anlatılanların özetini ifade eden yukarıdaki 14 numaralı tablonun özeti olan aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere, Kur'an doğru ve meşru olana inanıp tabi olmaya %72,7 oranında önem verirken bu tabi olmanın nesnel sonuçlarına ise %27,3 oranında

değmektedir. Bu durum işin özünün öncelikle samimi bir iman olduğuna işaret etmektedir. Zira samimi imanın yokluğunda onun önemi sözlü olarak çok vurgulanır. Başka bir ifadeyle Kur'an olumlu itaat-ittiba çağrısında samimi imana önem ve öncelik vermektedir. Yukarıda ayrıntılı olarak verdiğimiz 14. tablonun özeti bunu daha sade olarak ifade etmektedir:

İtikadî Açıdan Olumlu İtaat-Tabi Olma		Ayet %	Amelî Açıdan Olumlu İtaat-Tabi Olma		Ayet %
Allah'a samimi iman bunu gerektirir		50 %50,5	Ödüle layık olmak bunu gerektirir		18 %18,2
Hakikat/hidayet arayışı	bunu gerektirir	22 %22,2	Toplumsal düzen arayışı	bunu gerektirir	09 %9,1
Toplam Ayet Sayısı		72	Toplam Ayet Sayısı		27
Toplam %		%72,7	Toplam %		%27,3

Olumsuz itaat-ittibaya ilişkin ayetlerde ise oranlar tersine dönmektedir. Bunun da anlamı inanmayanların yanlış davranışlarının yani aşırı, samimiyetsiz, münafık, saptırıcı, putperest, tehditkâr, cahil, düşüncesiz, yalancı, küçümseyici, vefasız, şımarık, statükocu, hayra mani, batıla çağırıcı, kolaycı, korkak, müfteri, bahaneci, döneke, kâfir, yapmadığını söyleyen ve muhteris tutumlarının daha çok eleştirilmesidir. Daha önceki 15 numaralı detaylı tablonun özeti olan alttaki tabloda da görüldüğü üzere, olumsuz itaat-ittibaya dair taleplerin gerekçelerinde Kur'an inananların samimi inançlarına %26,6 oranında yer verip vurgu yaparken, inanmayanların ise işaret edilen yanlış davranışlarına (amellerine) ise %73,4 oranında değinip onları eleştirmektedir.

İnananlar:				İnanmayanlar:			
Müşriklere, Kâfirlere, Şeytan'a ve Hevâya Neden İtaat-İttiba Etmemelidir?	Ayet Adedi	%		Allah'a ve... Neden İtaat-İttiba Ediyorlar?	Ayet Adedi	%	
Çünkü:				Çünkü:			
Allah'a samimi iman bunu gerektirir	19 %17,4			İnkârın tabiatı bunu gerektirir	67 %61,5		
Adaletli toplum bunu gerektirir	10 %9,2			Şeytan ve hevâya uymak (toplumu ifsat etmek) bunu gerektirir	13 %11,9		
Toplam		29		Toplam		80	
%		%26,6		%		%73,4	

Yani kısaca Kur'an olumlu itaat-ittiba çağrılarında samimi imana %72,7 oranında, samimi amele de %27,3 oranında *vurgu* yaparken, olumsuz itaat-ittiba çağrılarında ise inananların samimi imanına %26,6 oranında, inanmayanların ise yanlış davranışlarına/amellerine %73,4 oranında *eleştiri* yöneltmektedir.

Bu oranlar bize Kur'an'ın ihtiyacın önemine binaen hitaba en uygun şekil ve yön verdiğini göstermektedir. Bu şekil ve yön vermede doğruyu ve haklıyı tespit amacı taşıyan eleştirel düşünceye de uygun bir yol izlediğini görmekteyiz. Zira yukarıda da 6 madde halinde

sıraladığımız üzere, Kur'an tüm taleplerinde veya eleştirilerinde, rasyonel, ahlaki, bilimsel, hukuki-siyasi, psikolojik ve sosyolojik gerekçeleri yani tüm beşeri/nesnel gerekçeleri dikkate almaktadır. Bu gerekçelere uygun taleplerde bulunmak, beşeri bir tatmin için lazım olan eleştirel düşüncenin azami derecede dikkate alınması demektir.

Kaynaklar

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed (1985). *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, Cilt: 1.
- Arkonaç, Sibel A. (2001). *Sosyal Psikoloji*, 2. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Baylav, Hüseyin (2004). *İnanç Açısından İtaat*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Eyüpoğlu, Osman (2016). *Kur'an'da İtaat Kavramının Sosyal Psikolojik Tahlili*, Bişkek: İz Basma.
- Eyüpoğlu, Osman (2018). "İşlevsellik Açısından Ahlak-Din İlişkisi", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:7, Sayı: 4, ss.79-96.
- Eyüpoğlu, Osman & Perşembe, Erkan (2019). "Bilimsel Bilgi ve Sosyolojik Bilgi", *Din Sosyolojisi* (içinde), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, ss.13-23.
- Eyüpoğlu, Osman & Gökalp, Yusuf (2018). "Gündelik Hayatın Dini Açısından Tahlili", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi (Journal of History Culture and Art Research)*, DOI: 10.7596/taksad.v7i5.1907, Cilt: 7, Sayı: 5, Aralık 2018, ss.606-623.
- Eyüpoğlu, Osman (2004). "İslam Dünyasının Geri Kalmışlık Sorununa Kurtuluşçu Yaklaşımlar", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 18, Kış, ss.195-218.
- Gökalp, Yusuf (2012). "Bölgesel Sorunların Çözümünde Mezhep Faktörünün Yeri ve Önemi", *II. Bölgesel Sorunlar ve Türkiye Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 1-2 Ekim 2012, Kahramanmaraş, ss.174-185.
- Güney, Salih (2009). *Davranış Bilimleri*, 5. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- İbn Manzûr (1119). *Lisânu'l-Arab*, Cilt: 1-6 (4), Kâhire: Dâru'l-Me'ârif.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem (1988). *İnsan ve İnsanlar*, 7. Baskı, Evrim Yayınları, İstanbul.
- Mâlik, Enes b. (1992). *el-Muwatta'*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Özarlan, Selim (2015). *İslam İnanç Esasları / Akaid Esasları*, Ankara.
- Özarlan, Selim (2018). "Kelam Açısından İtaat Kavramı ve Çerçevesi", *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt: 54, Sayı: 1, Ocak-Mart 2018, ss.93-104.
- Paul, Richard & Elder, Linda (tarihsiz). *Minik Eleştirel Düşünme Kılavuzu Kavramlar ve Araçlar*, Çeviren: Merih Bektaş Fidan, Eleştirel Düşünme Kurumu www.criticalthinking.org, 0707-878-9100, cct@criticalthinking.org, <https://www.criticalthinking.org/data/pages/15/0dd60e987cbcd57c689a721d880478e85535532d5b5b0.pdf>, 10.10.2019.
- Peker, Hüseyin (1993). *Din Psikolojisi*, Samsun.

- Perşembe, Erkan (1991). "Toplumsal Değişme ve Din İlişkileri Üzerine", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 5, ss.171-180.
- Perşembe, Erkan (2002). "Modernlik Gerçeğinden Postmodernlik Söylemine Din Sorunu", *Ekev Akademi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 13, Ocak, ss.1-16.
- Perşembe, Erkan (2003). "Modernlik ve Postmodernlikte Din Problemi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 14-15, Ocak, ss.159-181.
- Perşembe, Erkan (2005). "Küreselleşme Kültürü ve Eğitimin İşlevi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 20-21, Ocak, ss.103-114.
- Sinanoğlu, Mustafa (2001). "İslâm (Giriş: Etimoloji ve Tanım)", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Yıl: 2001, Cilt: 23, ss.1-2 (<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c23/c230001.pdf>, 07.11.2016).
- Sugü, Hasan (2007). *Kur'an'da İtaat*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Van.
- Şenşekerci, Erkan & Bilgin, Asude (2008). "Eleştirel Düşünme ve Öğretimi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 14, 2008/1, ss.15-43.
- Şerif, Muzaffer & Şerif, Carolyn W. (1996). *Sosyal Psikolojiye Giriş*, Cilt: 1, Çeviren: Mustafa Atakay ve Aysun Yavuz, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Turan, Sebahattin (2006). *Kur'an'da İtaat Kavramı*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Bursa.
- Tümer, Günay (1991). "Aslî Günah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 3, (ss. 496-497), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, <https://islamansiklopedisi.org.tr/asli-gunah>, (07.09.2019).
- Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar* (1988). Hazırlayan ve Sadeleştiren: Reşat Genç, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Usal, Alparslan & Kuşluvan, Zeynep (2001). *Davranış Bilimleri Sosyal Psikoloji*, 4. Baskı, Barış Yayınları, İzmir.
- Ülgener, Sabri F. (1981). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul.
- Ülgener, Sabri F. (1983). *Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler*, Mayaş Yayınları, Ankara.

The Approach of the Qur'an to the Critical Thinking from Point of Reasons of Obedience Concept

Abstract

Building a healthy and peaceful social structure firstly depends on sincere and common behaviors of humans in any society. The most important common behavior style from point of social psychology is not a blind imitation; but is a compliance behavior by approving. A man who acts by believing sincerely that it is a correct behavior continues to act this behavior where social control mechanism does not take place. According to the famous Gabriel hadith, one must believe in Allah as if he/she sees Him. This fact in this hadith expresses that one must believe something by accepting and knowing its truth and act accordingly. In this study, we examined the reasons for obedience in light of the Qur'anic verses passed as "obedience" and "be subject to" 208 times in the Qur'an. Later, we focused on how these reasons from point of social psychology fit to compliance behavior (are they blind imitation, identification or by accepting style?) It is seen that the Qur'an calls its followers to obey or to be subject to someone through satisfying reasons in terms of rational, ethical, lawful-political, psychological and social aspects. For this reason, it is understood that the Qur'an is open/appropriate for any kinds of critical thought that aim to find out right and authentic things and even it commands human beings indirectly this kind of critical thinking. For critical thinking suggests Muslims to be subject to rational and scientific aspects of things. For this reason that adapting with socio-cultural conditions verbatim, it sometimes focuses on requests in relation to the faith and sometimes on demands related to the actions. For example, while the Qur'an gives important 72.7 percent in believing and obeying to right and legitimate things, it gives important just 27.3 percent objective results of being subject to something. This situation indicates that the most important thing is a sincere faith. The ratios concerning negative-obey and be subject to verses are reverse. This means that the Qur'an criticizes much more those who do not believe have some wrong behavior and attitudes outside of moral and mercy such as insincere, ignorant, liar, sassy and slanderer. In such a situation while the Qur'an gives place and focus on the rate of 26,6 percent sincere faith of believers of reasons related to the demands of negative obey and be subject to, it criticizes those who do not believe and do wrong behavior on a rate of 73,4. These rates show that the Qur'an gives us the most appropriate shape and direction about address that is very important. It also gives important on critical thinking that aims to have right and legitimate thing. It is understood that the Qur'an pays attention to moral, rational and objective reasons of the current cultural environment related to the demands of obedience or to be subject to. Shortly, having demands that are appropriate for rational and objective reasons means that critical thinking should be paid attention to the maximum.

Keywords: Obedience, Critical Thinking, the Qur'an, Sociology of Religion.